

Svjedoci

Šestoga dana suđenja rasprava nije, kao dotle, prekidana u 14 sati. Glavna rasprava je trajala mnogo duže nego što je bilo predviđeno. Očekivalo se da će proces teći mnogo brže. Sud je imao dojam da su dokazi vojnog tužilaštva dovoljni da se utvrde sve točke optužnice. Optuženi, međutim, nisu ništa, ili nisu uglavnom ništa priznavali. Zbog toga je za vrijeme podnevnog odmora sudsko vijeće odlučilo da šestog dana procesa rasprava traje sve do 19 sati.

U 16.15 sati 10. veljače — bila je nedjelja — dr Vuko Gozze Gučetić je zauzeo svoje predsjedničko mjesto između majora Radovanovića i kapetana Davida. Od straže traži da uvede sve optužene. Lohr je mislio da će tog popodneva već biti izrečena i presuda. Prigovorio je branitelju:

— Ako su tako brzo odlučili, znači da su već unaprijed donijeli odluku!

Obaviješten da tek predstoji dokazni postupak, nije se obradovao; bojao se svjedoka. A kad je u 16.20 sati potpukovnik JA Zvonimir Ostrić, pozivajući se na utvrđeno u glavnoj raspravi, proširio optužnicu, i to pročitao, Lohr se uzvrpoljio:

— Ne mogu odgovarati na to, nemam ništa napisмено...

Dr Gozze Gučetić je uzeo napisanu optužnicu od tužioca:

— Sve što vojni tužilac sada navodi, proširujući optužnicu, bilo je iznošeno u glavnoj raspravi. U odnosu na sve proširene točke optužbe, optuženi su ispitivani. Proširena optužnica će danas biti prevedena i na njemačkom napisana, pa ćete je dobiti.

Tužilac ima još jedan prijedlog: da se kao dokaz zločina njemačke vojske priloži 18 fotografija nađenih kod zarobljenih njemačkih vojnika: sve te fotografije svjedoče o zločinima. Obrana ima dva prijedloga: prvi se odnosi na Löhrov zahtjev da se optuženima dostavi Ženevska konvencija. »Lohr smatra da se ovdje odluke Ženevske konvencije ne tumače ispravno«. Dr Gozze Gučetić kaže:

— Pretpostavlja se da sud poznaje propise te Konvencije.

Ženevske konvencije bile su prihvaćene 1929. godine. Jugoslavija ih je ratificirala 20. svibnja 1930. godine. I Njemačka ih je prihvatila; u njemačkom zakonu o sudovima i sudskom postupku za vrijeme rata (taj zakon je donesen u kolovozu 1938. godine) u podnaslovu je kazano: »Haške i Ženevske konvencije, i pored svojih nedovoljnih odredbi, određeno i točno reguliraju postupak sa zarobljenicima, ranjenicima i bolesnim vojnicima«. Na bazi Haških i Ženevskih konvencija uspostavljen je Statut Međunarodnog vojnog suda; član 6. utvrđuje zločine koje sud treba da ispita i da počinioce tih zločina kazni:

»Takve povrede obuhvaćaju, ali se na njih ne ograničavaju, ubijanje, zlostavljanje, ili odvođenje na prisilni rad (ili za koji drugi cilj) civilnog stanovništva okupiranog teritorija, ili u neki drugi okupirani teritorij, ubijanje ili zlostavljanje ratnih zarobljenika, ubijanje talaca, pljačkanje javne ili privatne imovine, namjerno razaranje gradova ili sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom potrebom.«

Lohra je, vjerojatno, posebno zanimala Ženevska konvencija o ranjenicima i bolesnicima. Ali teško bi mogao da se, braneći svoje postupke i postupke svojih armija, poziva na tu Konvenciju; evo člana 1, točka 1:

»Vojne osobe i ostale osobe službeno pridodane vojskama, koje budu ranjene ili bolesne, morat će biti poštovane i štićene u svim prilikama; s takvim osobama će se postupati čovječno i zaraćena strana, koja ih bude držala u svojoj vlasti, njegovat će ih bez razlikovanja državljanstva.«

Osim zahtjeva za dostavljanje Ženevskih konvencija, obrana je — pozivajući se na inzistiranje optuženog Schmidhubera —

tražila da sud sasluša pukovnika Brosera; on je za vrijeme rata komandovao 13. SS pukom divizije »Prinz Eugen«. Schmidthuberovi prijedlozi su bili napisani.

Drugih zahtjeva nema.

Može početi dokazni postupak.

Tog popodneva, od 17 do 19 sati, i u dva naredna dana, 11. i 12. veljače, sedmog i osmog dana procesa, ispitano je 56 svjedoka.

Po dobi i zanimanju, po obrazovanju i načinu izlaganja, svjedoci su bili različiti, ali po gorčini kazanog, po oživljavanju propaćenog, po potresnoj tragici svjedočanstava, pa i po povremeno gnjevno izraženoj mržnji — bili su isti uz neznatne razlike: i liječnici i pukovnici, i nepismeni starci i skojevci, i osakaćeni ratnici i žene napojene bolom koji ne presahnjuje; njihova svjedočenja su se poistovećivala: pedeset i šest varijacija iste teme.

Zapisnik svjedočenja sadrži gotovo 5000 strojem pisanih redaka. Neki iskazi se ponavljaju, neki svjedoci govore o istim činjenicama i stoga ćemo, rekonstruirajući dokazni postupak ovog procesa, slijediti samo osnovnu nit, pokušavajući izbjeći ponavljanja, iako će čitaocu ostati dojam vraćanja na isto jer se uporno ponavlja zapamćenje zločina.

Dokazni postupak počeo je iskazom četrdesetogodišnjeg Radisava Grbovića, sina Spasojeva iz šavničkog sela Poščinja, koji je u ratu »u srezu šavničkom bio rukovodilac jedne općine« i zna daje u petoj ofenzivi njemačka vojska, krećući se od Kolašina prema Šavniku, počinila golema zvjerstva«:

— ... Mokro je do temelja popaljeno. Svaka kuća, svaka koliba. Sve što je moglo gorjeti, zapaljeno je. A žena Bogića Poleksića, da zbjeg ne otkrije, rukom je ugušila svoje dijete... Morala je. Djetešce je plakalo i Nijemci bi otkrili sve izbjeglice i sve bi ih poklali... Ubili su ih dvadesetoro, koga god su uhvatili iz Mokrog. U Poščinju osmero, u Duži 25...

Dr Gučetić gleda u Neudholdta, iako su spominjane zločine počinile Schmidthuberove trupe, pita svjedoka:

— Da li su te osobe ubijene ili su poginule za vrijeme borbe?

— Kakva borba! U kotaru šavničkom ubili su 1500 duša. U općini Župa: 189, i svi su ili zaklani, ili strijeljani, ili zapaljeni.

— To je što vi znadete?

— Ima još. Općina drobnjačka: spaljeno 378 kuća, 468 štala, 537 koliba, odvedeno 548 konja, 1673 goveda, 13 963 ovce... strijeljano 120 osoba, internirano 369, silovano 7 žena... Djevojčicu Miloša Božovića, zaostalu iza zbjega, uhvatili i živu bacili niz stijenu od 40 metara.

— Znaš da su bili Nijemci, a ne znaš ime divizije?

— Bila je divizija »Prinz Eugen« i dijelovi »vražje«...

Zatim je svjedočila Novica Pindović (53) iz Nikšićke župe, koju su za vrijeme operacije »Schwarz« »vojnici 'Prinz Eugen'-divizije uhvatili u jednoj pećini:

— Oni su zvjerski uništili čitavo selo i ubili 94 muškarca, a bilo je i žena, i djece mlađe od pola godine. U vatri je izgorjelo 10 živih muškaraca i žena.

— Sve si to čula?

— Očima sam svojim vidjela, ne gledale dabogda! — rekla je u dahu, kao jecaj što zastade na njenim istrošenim usnama.

Žena zaustavljena na samom rubu leleka, nesvjesna svoga čina, pušta publiku da shvati, pa dok se grobna tišina, teža od djela, svaljuje na dvoranu, ona još malo šuti zasvođena onom čudesnom nepristupačnošću čovjeka koji je pogođen silinom nesreće. Čuje se samo šum dogorijevanja u peći i snijeg što, otapan, kaplje rijetkim kapima s krova. Tada ženin glas, ponovo očvrstnut, počinje sasvim pribrano, statistički, nizati nisku zločina:

— U našoj je Župi izgorjela 1201 kuća... U Liverovićima su u zapaljenu kuću bacili starog Novaka Ivanovića i ženu mu Maricu. Bili su prestari da bježe. Zaklali su ih pred kućom, a onda bacili u vatru. Tako isto Verušu Jaridić, Zagorku Jaridić, jednog Lučina, Milutina Boškovića, Planu Jaridić, Boja Dragonića, ranjenog partizana. — Poslije predaha: — Dura Kovačevića su živog bacili u vatru, te izgori. A zaklali su Savu Pekovića, Vidosavu Peković, Kosu Peković, Olgu Peković. Poklaše svu porodicu Peković. I snaju Savinu su zaklali, i njenu djevojčicu. Te sve Čiproniće iz jedne kuće: Maru, Marijanu, Milenu, Mariju... — Žena nema

suza u očima. Dvoranu je pritisla napregnuta pažnja, gotovo opipljiva, osjećate je kao nečiju nazočnost u tami. — Ubili su 66 duša, zaklali 18, zapalili 10...

— Gdje se to dogodilo? — javio se Kübler čim je iskaz preveden.

— Župa nikšićka. A bio je tamo, kad su ubijali i klali, i jedan oficir, Nijemac, imao je širite i pletene epotele...

Treći je svjedočio potpukovnik Božidar Jovanović, borac 5. proleterske crnogorske brigade, dvadeset sedmogodišnjak iz Nikšića:

— Naša je brigada išla od Šavnika. Do vrha Durmitora smo u zaštitnici, a onda smo prešli u prethodnicu druge grupe divizija, onda kad nismo mogli s ranjenicima da se preko Tare probijemo u Sandžak, nego smo morali za prvom grupom i drugom Titom preko Vučeva i Sutjeske na Zelengoru. Tada me je pozvao komandant divizije Sava Kovačević. Izvidi, kaže, položaj na Sutjesci. Sa mnom pođe desetak drugova. To je bilo 10. lipnja. Izbijemo na Sutjesku, a tamo kruže avioni i bombardiraju. Mi se sklonimo. Još smo na desnoj obali, u šipragu. Uto od Gacka prema Tjentištu naiđe njemačka kolona. Na čelu patrola, za njima komandant na žutom konju. Bilo ih je 1300. Izbrojio sam svakog. I konja je bilo oko 300 do 400. Konje su vodili civili.

— I bilo ih je baš 1300?

— Kažem vam: brojio sam. Lijepo ih se vidjelo na putu za Tjentište. Odmah sam poslao kurira da obavijesti naše jedinice koje su dolazile s Vučeva. Ispred nas je već bila prošla banijska divizija. Ja sve vrijeme gledam što se događa na lijevoj obali. Odjednom vidim: vode 50 tifusara. Tifusara ti je lako prepoznati. Kosturi. Koža na njima puca i sačinja se. Postrojili su ih, jednog do drugog. Onda komandant, onaj na žutom konju, iziđe pred stroj i nešto kaže vojnicima. Odmah zaredaše rafali iz automata. I svi tifusari, zaostali valjda iza 7. banijske, tu su ubijeni.

— Vidio si?

— Kako ne, družo kapetane! Jasno kao na dlanu. Vidio sam i jednog Nijemca kako je zaklao našeg druga tifusara, pa podmetnuo porciju i krv se u nju slijeva... Kad smo udarili na

njih, dio naše brigade i jedna dalmatinska — bila je to 1. dalmatinska pod komandom Glige Mandića — i kad tu razbismo taj njemački bataljon, našli smo onu porciju punu krvi...

— Kojoj diviziji je pripadao taj bataljon?

— »Prinz Eugen« divizija. To nam je priznao jedan zarobljenik.

— A vi ste se onda probijali u pravcu Ozrena?

— Ostali smo tu čitavu noć, a onda smo se kretali u pravcu Ozrena. Neka njemačka jedinica ispred nas, oko 1000 vojnika, uzmicala je, a mi smo idući za njom, nailazili na grupe od deset do dvadeset zaklanih žena i djece...

Schmidhuber je htio znati da li je »bataljon, napadnut na lijevoj obali Sutjeske, bio napadnut kod Tjentišta?«

— Zaustavio se na Tjentištu. Tamo su ubijali tifusare.

— 1. bataljon 14. puka — mirno kaže SS general, kao da hoće ustvrditi: nisam odgovoran; prije je izjavio da on na Sutjesci komanduje 13. SS pukom.

— To je, optuženi Schmidhuber, bataljon vašeg puka. To su vojnici koje ste vi učili kako se ratuje.

— Bio sam na drugom sektoru. Ništa o tome ne znam.

Potpukovnik Zvonko Ostrić je pružio list papira dru Gučetiću: tri potcrtana retka i bilješka »Iz zapovijedi vrhovnog vojnog zapovjednika Jugoistoka«:

»... Zarobljene ustanike u osnovi objesiti ili strijeljati, ako se pak upotrebe za kakve podatke i otkrivanja tajni, to znači samo kratko odlaganje njihove smrti...«

Dr Gučetić nije smatrao potrebnim još jednom raspravljati o tome: smatrao je da je zločin, kao sistem, bio dokazan. Pozvao je četvrtog svjedoka. Pajo Matijašević, tridesetogodišnjak iz Oraha, poslije rata koloniziran u Vrbas, bio je borac 5. proleterske crnogorske brigade. Govorio je o nastupanju 7. SS divizije: »iz pravca Nikšića i od Gacka«:

— U Orahu su ubili 16 osoba. Starcu Mateju Gojkoviću su odsjekli uši i nos. Zapalili su 150 kuća. U selu Šipašno su ubili 57 osoba... Jedno dijete je zaklano u kolijevci. U Jasenovu Polju su

ubili **45** osoba, i sve su ih **ubili u jednoj kući, i svi su u toj kući izgorjeli...**

— To su vam pričali?

— Ne, družo kapetane. Ja sam bio obolio od malarije i zaostao za brigadom. Gledao sam što rade u onim selima...

Zatim svjedoči još jedan borac: Banijac Stevo Kljajić, intendant jednog ešalona Centralne bolnice. Počeo je iskaz o zločinima počinjenim od »vražje« divizije na Baniji (selo Tremušnjak: ubijeno **10** osoba; Dodoši: internirano **40** osoba; Žirovci: ubijeno **20** osoba; sva sela zapaljena), a zatim je govorio o Sutjesci i ranjenicima:

— Imao sam u ešalonu oko **280** tifusara i ranjenika. Kad smo prešli na lijevu obalu Sutjeske, Nijemci navališe kao mravi. Tu smo odsječeni od borbenih jedinica. Nekako se izvučemo iz kotline i sklonimo u neke grabe. Usput smo naišli na jednu kolibu u kojoj smo našli **120** zaklanih tifusara.

— Na Zelengori?

— Na Zelengori, da. Nas je bilo šest zdravih i sve smo vrijeme u izvidnici. Nijemci pred nama. Oni pođu, i mi idemo. Oni stanu, stanemo i mi. Tako sve vrijeme na onim stazama prema Miljevini i Rataju. Tuda su prošle naše jedinice. Bilo je lako vidjeti: na svakih desetak koraka po dva-tri ubijena borca, nekad naiđemo i na zaklane, neki ustrijeljeni pištoljem u čelo.

Ustaje general Josef Kübler:

— Gdje je svjedok prošao Zelengoru? <

— Iz kanjona Sutjeske kroz gustiš, izvan staza, a od Lučkih Koliba stazama, dok nismo stigli naše začelje.

— Meni, gospodine predsjedniče, nije jasno da li je svjedok s tom svojom bolnicom išao kroz sektor moje divizije ili kroz sektor 7. SS divizije.

— Ispod Maglića sam prešao Sutjesku, a onda sam krenuo južnim dijelom Zelengore. I kako rekoh: kroz Zelengoru na svakih desetak metara poginuli, strijeljani, zaklani...

— Vi ste liječnik? — pitao je Kübler.

— Bio sam intendant bolnice.

— Koliko je bilo bolesnih i ranjenih u tom vašem transportu?

— Rekao sam: oko 280.
— Kakve je oznake imao transport?
— Bilo je četiri-pet bolničarki i one su na **rukavima imale** crveni križ.
— A zastava s crvenim križom nije bilo?
— Baš to nam je trebalo. Da nas lakše otkrijete!
Prvi put otkako su se počeli redati svjedoci, lagan marmor prostruji dvoranom.

Poslije banijskog partizana Kljajića, svjedočio je četrdeset trogodišnji Radovan Pejović iz Župe pivske:

—...Nijemci su zvjerski silovali ženske, ubijali muškarce, bacali ih u vatru, i sve tako redom. Ima u Bukovcu jedna grobnica, raskopali smo je kad je vojska prošla, i tu je bilo bačeno 19 odraslih i 15 djece mlađe od 10 godina. Sve muškarci. U Miljkovcu ubili trideset i četvero, u Rudincima 60, a iz zbjega na Mramoru dotjerali su 341 lice do Miljkovca, vojska ta se zvala »vražja« divizija, i tamo su 340 ubili, a jedan je utekao. Učinili su tri grupe: muškarci u jednoj, žene u drugoj, u trećoj djeca. Odmah streljaše muškarce. Žene zgurali u jednu dolinu, te udri po njima: najprije su ih silovali, a potom strijeljali. Onda su uhvatili još 50 žena i male djece i strpali ih u četiri zgrade, i zgrade s njima zapalili, poganski sinovi... — okreće se optuženima. Mržnja mu izmijenila lice: —te poganski sinovi! — kaže ovog puta tiše, ali još gnjevnije, i optuženi, iako im to nije prevedeno, slute smisao; samo Schmidhuber ima dignute vjeđe: gotovo nevino i, reklo bi se, začuđeno mjeri koštunjavog gorštaka, koji, još okrenut optuženima, dodaje:

— U našoj općini: za tri dana ubili su 1191 osobu!

Schmidhuber:

— Gdje to?

— Lijeva obala Komarnice. Samo porodica Blagojević je izgubila 254 člana.

Svjedok Milan Rović (57) s Pivske planine, selo Polje Crkvičko, govorio je o 76-oro ubijenih iz svoga sela. Kaže:

— »Prinz Eugen« divizija!

Poslije nabranja imena ubijenih seljaka (porodice Gašić, Grubač i Nišić) rekao je kako zna i za ubojstvo 342 ranjena partizana. Dr Gučetić je pomislio da je svjedok o tome samo slušao. Ali, ne:

— Skupljao sam njihove leševe. To je bio jedan ešalon teških ranjenika. Upravnik te bolnice bio je Dejan Popović.

Optuženi nisu imali pitanja, ali stari Rović se nije suzdržao, a da, izlazeći iz sudnice, ne zastane pred njima:

— Znam ja vas kao baba na zlo jutro!

I osmi svjedok je bio s Planine pivske: Jezdo Kolić, kojega su Nijemci uhvatili 10. lipnja i primorali da im bude vodič prema selu Jereniću:

— ... U kući Pere Živkovića našli su 25 ranjenih partizana i tu su ih žive, nepokretne, zapalili. U kući Maksima Živkovića tako su učinili sa 35 ranjenika, a u kući Pera Bojadića 25...

— Gdje je to? Koja jedinica, koja divizija? — pita Kübler.

— Planina pivska!

Dr Gučetić gleda kartu:

— Vjerojatno je riječ o 1. planinskoj.

Ustaje i Schmidhuber:

— Ja sam bio na desnoj obali Komarnice. Na toj planini su jedinice 1. brdske...

Deveti svjedok je Laie Cicmil (56), Plužine, Župa pivska, kotar Šavnik. Kad ga podsjeća na zakon što nalaže istinitost svjedočenja, mrko je odmjerio predsjednika vijeća:

— Istinu ću govoriti, da što bi, ali zločine ne mogu opisati: takvi zločini ne postoje otkad je svijeta i vijeka!

Okreće se prema optuženima, nečujno šapće kletvu, a usne mu se vidljivo razmiču, samo nema glasa sve dok nije ponovo zagledan u sudsko vijeće:

— ... Opkolili su selo, a bilo je veče. Uhvate tada 64 čovjeka, te ih sve pomeću u jednu štalu, a štalu zapale. Neke prije pobili, neke puštaju da živi izgore... Bio je tu i Adžić, učitelj, i dijete Adžićevo, rođeno prije tri dana, pa jedna žena koja je rađala...

— Imena zapaljenih znaš? — Svjedok nijemo klima glavom.

— Drugo ne znaš?

— Znam, čočo. Stave: 94 ubijena, Brljevo 47, Goranska 11, Jasen 47, Mratinje 82, Miloševići 44, Brezna 38 ... Župa pivska: 1198... Moja porodica: 46 ubijenih...

Dr Gučetić ispodočke mjeri optužene. Pogled mu nije znatiželjan. Prije bi se reklo: umoran, izmučen. Ruka mu u škrtom pokretu:

— Ako sam dobro shvatio glavnu raspravu, tuda je Schmidhuber prošao?

SS general netremice gleda svjedoka:

— Tuda je prolazilo više jedinica.

— Išlo su redom. Petnaest vojski. Sve za našima: Vučevo, Sutjeska...

— Vjerojatno svjedok zna koliko se koja vojska zadržavala?

— Ne znam ja koliko se tko zadržavao. Sve su bili Nijemci.

— Kada je selo zapaljeno?

— Kad je došao »Prinz Eugen«...

Schmidhuber sjeda i nešto, gestikulirajući, govori Fortneru. Riječi se ne mogu razabrati, jer predsjednik vijeća već priziva:

— Uvedite svjedoka Milivoja Draškovića.

Mršav, vitak dvadeset četvorogodišnjak, u oficirskoj uniformi, ulazi sporo. Uočljivo znatiželjan. Pored optuženičke klupe zastaje: bi da nešto dobaci, ali se svladava:

— Ja sam Drašković, iz Nevesinja, Hercegovina...

Poslije nekoliko pitanja i svjedokova izleta u njegovu partizansku prošlost, Drašković je govorio o tome kako je ranjen i kako je u svibnju i lipnju 1943. godine išao u ešalonu Centralne bolnice:

— Tri naše bolničke kolone na Sutjesci su zaostale. Iznad nas njemačke snage i ne možeš dalje. Danje. Čuje se okolo borba. Mi čekamo, a teško nam: nemaš kud, ništa ne možeš. Imaš samo da čekaš. Netko jauče; samo neki. Ostali trpe. Smrt odasvud vreba, što da jaučeš, bolilo ili ne bolilo. A boli. Odjednom, ispod Zelengore sve tiše, borba malaksava, a pojavljuju se Nijemci: zazeleno sve od uniforme švapske. Eto ih s tri strane tu gdje leže ranjenici, mnogi na nosilima. Prhnuli smo na više strana, neki od nas. Ja se ko zec skrio u gust žbun. Gedžavo raslinje oko mene, i

trave, žilave, pa bi se uspravile kad ih očepiš. Ja na brežuljku, teški i nepokretni ranjenici poda mnom, u uvali; neki zaravanak, kao osoj, reklo bi se. Te tu Švabe, s tri strane. Narede ranjenima da legnu na leđa. I gle, slušaju ranjenici. Brojim: na tom osoju leži 91. Vojnici ponad njih, puške na gotovs. Dva oficira, jedan s lijeve, drugi s desne strane: krenu od ranjenika do ranjenika i svakom ranjeniku iz pištolja metak u čelo. Onda vojnici kundacima u glavu svakog strijeljanog. Malaksao sam, družo kapetane, snaga me izdala i ne znam da li od jada, ili od straha, ili sam možda bio sasvim iscrpljen, no kako god mu drago, ja ti se onesvijestim, a kad sam došao sebi: brzo bjež' s razbojišta, sve onako, ranjen, bauljajući, te ti poslije kojih sto, možda i dvjesta i trista metara naidem na grupu ranjenika, svi živi, pobjegli kao i ja, i kažemo: hajde, ljudi, bježmo u grupama, svak na drugu stranu. Smračilo se, i moja grupa — otkud da znam kud smo išli! — naloži vatre. Šuma je ona, znate, družo kapetane, i vlažna i hladna, a gladno ljudstvo, i iscrpljeno, sve bolesniji od bolesnijeg, pa treba ti vatra, te mi tako, rekoh li, naložimo vatre, a sebi za zlo, jer tek što zadimi, zasnijetliše u nebu rakete i šmajseri po nama raspalili... Pobježe spreman za bježanje, i opet se nas petnaest—dvadeset nade u nekom potoku, sve suri ranjenik, a dalje ne možeš, ne znaš, družo kapetane, kud da se djeneš, Švabo odasvuda, pa tako kažemo: drugovi, ujutro ćemo dalje, ako ima dalje! Ono, kad svanu, eto nas opet još više od dvadeset, pa onda još više, prilaze ljudi iz grmlja, iz šipraga, i krenemo. Kad li nas, prokleta, put nanese tamo gdje smo ono uveče ložili vatre: tamo čovjek na čovjeku, sve mrtvo, i krv se usirila, razbijene glave, neki isječeni... Neki od nas vele: hajde, ljudi, pa kažem i sam: bježmo odavde, drugovi, i mi se povlačimo, malo ideš, malo puziš, u grmlju malo, malo potrčiš, tko je za trčanje... Koji zaostane znamo da je ostao zauvijek, pa se držimo jedan drugoga. Odjednom, a ne znam ti ni dana, ni mjesta kazati, eto nas na nekoj strmini, ni šuma ni golet, zaredaše opet švapski rafali. Vidim: Švabo preda mnom. Svaljam se u grmlje, pa poleđuške i potrbuške odmičem, kroz makiju, a onda u gustišu hoću da predahnem. Odatle vidim: pohvatao Švabo moje rar'^ne drugove,

te onako jednog po jednog vuku na potočić, u jarak, i ubijaju jednog za drugim. Ubiše trideset šestoricu...

— Koliko dana ste lutali?

— Znam li i sam? Mislio sam da ću doći u drugu državu, a vrtio sam se sve vrijeme. To znam, jer kad sam naletio, puzeći tako šumom, do nekih drugih drugova, veli jedan: tu je lani bio drug Tito, pa po tome znam: to je Zelengora...

Dr Gučetić tiho, ali razgovjetno kaže:

— Znači, bila je hajka za ranjenicima — no prije nego je svjedok išta odgovorio, ustao je Kübler:

— Zna li svjedok gdje je prešao Sutjesku?

— Kilometar, možda ni pun kilometar dalje od srušenog mosta.

— Južno ili sjeverno od Tjentišta? — htio je znati da li je to njegova ili Schmidhuberova zona.

— Otkud znam gdje je Tjentište?

Major Radovanović pokušava pomoći:

— Je li to bilo na onoj zaravni kod klanca?

— Netko je rekao: Suha... Nego, druže predsjedniče, ima nešto što me niste pitali: svjedočio bih o izjavama ovog ovdje — i krivo je rekao ime generala Neudholdta: »Nehola« — On kaže da su kao zapaljena spominjana četnička sela, a ja vam kažem: laže, nisu četnička, otuda sam, znam. I laže daje bio front u zapaljenim selima. Bio je 5 kilometara dalje...

Neudholdt je pocrvenio:

— Valjda ja znam koja sela jesu, a koja nisu četnička!

Dr Gučetić prekida raspravu:

— Sela su zapaljena, i to je utvrđena činjenica. Pustite sad to. Neka uđe svjedok Mileta Milunović.

Milunović je pedesetogodišnjak, Trebišnjak, selo Sprašovina. Govori o razorenim selima svoga kraja. Zatim: o tome kako je u jednoj kući zapaljeno dvadesetoro Đorđevića:

— Zaovi Đorđevića su dijete, majušno njeno čedo, bacili na zapaljenu vatru, a ona je morala gledati, pa je nisu ubili, ali je umrla poslije 15 dana...

Isti slučaj je opisivao i dvanaesti svjedok, Mašan Mededović (64) iz Gornjeg Polja kod Trebinja. Govori i o drugim zločinima.

— Imena ubijenih ne znate?

— Kako da ih, crn, ne znam. Ta kćer sam imao od 12 godina, i nju su ubili. I sestru su mi ubili, tada u petoj ofenzivi...

Trinaesti svjedok je bio Nedeljko Tadić iz pivskog sela Brezna (pravac Schmidhuberovog nastupanja). Ispričao je kako su ga Nijemci s još sedmoricom drugova, suseljana, zarobili i strijeljali:

— Prvi sam pao, a ostali po meni. Vidim: živ sam, pa se pritajim. Meni na nesreću, jedan Švabo uzeo sjekiru, pa siječe ubijene. Krv po meni šiklja. Udari onoga meni s desna, a mene ne udari... Kad padne noć, pobjegnem u šumu. Ujutro vidim: uhvatili četiri partizana iz moga sela, pa ih najprije kolju, a onda u njih pucaju...

— Iz Gornjeg Brezna koliko ih je ubijeno?

— Svih je ubijenih 45. I sve popaljeno, osim jedne kuće.

Zatim je svjedočila Marica Blagojević iz pivskog sela Bukovca. I ona svjedoči o operaciji »Schwarz«: kako su Nijemci naglo prodrli u selo i sve ih zatekli u kućama:

— ... Postavili nam straže pred kućama, sve mitraljez do mitraljeza, a komandanti njihovi, nitkovi kao ovi ovdje na klupi, zatražili sve djevojke, sve mlade nevjeste, da ih odvedu u komandu, a naši ljudi to ne daju; onda oni pokupe sve muško, samo je meni ostalo dijete od 6 godina, dječaćić, te mu ja, jadna, obučem žensku suknjicu, a muža su mi odveli i jednog sina od 15, i drugog sina od 13 godina. Sve muške tako skupili, pa oni sami, naši muški, kopaju jame, a oko njih mitraljezi. Stražar me, kad sam izvirila iz kuće, kundakom, te ja u kuću, a onda zalelekaše ljudi i zalajaše mitraljezi... Muške nam pobiše, i eto ih onda k meni u kuću, ja se odronjala, pravo da ti kažem, sudijjo, poludjela. Šest ih k meni u kuću, a ja sina stisla na grudi, pusti mi, velim, ne jako dijete, i velim mu: curica je, a oni onda suknjicu na djetetu digošje, pa vide da je muško, i oteše mi dijete. Zakoljite mene, pa onda sve ubijajte, zakukam, crno mi koljeno, a oni me kundakom: što će nam tvoja krv, ne ćemo nju piti! Popijte, kažem, i lelečem, kad ste svima krv popili. Onda su uzeli nož, a mene drže, uzeli,

velim, nož i preklali mi čedo pred očima: na jednu stranu trup, a na drugu glava... Onda onako ni živa ni mrtva, obeznanjena i jadna kako nikad nitko jadan nije bio, odem tamo gdje su strijeljali, i izvadim dva moja sina i moga muža Jovana, te još 34 lica izvadim iz one jame, i svakoga sam na svoje ruke uzela, pa onda pokopala kako se ljude pokopava...

Muklu, mučnu tišinu sudske dvorane remeti samo snažno disanje svjedokinje. U njenim očima, u izrazu lica, pa i u njenom glasu nema ničega do očaja, a na mahove, kao u trenucima kad se okreće optuženima, izbija mržnja i stražari su već pripremni daje, ustreba li, zadrže da ne nasrne na kojeg od smrtovođa:

— Da mi date pa da im ja sudim, sudila bih im kao što su mojoj djeci sudili...

I ne plače, ne onako kako plače čovjek.

Tko zna da lije mogla plakati i onoga svibanjskog jutra, kad je odjednom, a ipak u dijelovima, ubijana!

Toj ženi, lišenoj svega, više nego što sama smrt lišava, u tom svom, možda najtragičnijem očitovanju doživljenoga u »crnoj« operaciji, svjedočeći o smrti svega što je imala, preostala je još samo nada, natopljena mržnjom da će njene žrtve biti osvećene.

Svatko na svoj način doživljava svjedočenje; čovjek uglavnom proživljava vlastitu dramu. Neudholdt je to najizravnije dokazao. Glas mu je gotovo prijekoran kad je žena prolazila uz optuženički klupu.

— I moji su svi poginuli!

Dr Gučetić je sudski pribran:

— Pozovite svjedoka Ninu Novakovića — a onda se, bacivši brz pogled na sat, ispravi: — Ne, ne zovite. Za danas je dosta. Publika neka se smiri. Molim, izvedite optužene.

Bilo je već 19 sati.

Vrlo naporan dan.

Drugog dana dokaznog postupka, sedmog dana suđenja, 11. veljače, ispitana su 23 svjedoka. Ali prije nego su svjedoci pozvani, optuženi Fortner, Kübler, Lohr, Neudholdt, Lontschar i Tribukeit su zatražili da im se dozvoli iznijeti neke prijedloge

sudu. Fortner je tražio kartu s mjestima u kojima su njegove trupe počinile zlodjela i »original naređenja zbog kojega sam terećen«. Dr Gučetić mu je to odobrio. Küblera je zanimao prošireni dio optužnice, ono što je tek sinoć dobio, kao i ostali optuženi.

— S tim u vezi već ste ispitaní— odgovorio mu je Gučetić.

Kübler inzistira:

— Ipak, moram se izjasniti!

— Možete odmah.

Kübler trenutak-dva gleda svoje zabilješke, a onda brzo govori, kao da mu se vrlo, vrlo žuri:

— Moje naređenje od 12. svibnja. Vi ste trebali shvatiti: to je doslovno prenesena naredba mog pretpostavljenog. To se naređenje odnosi ne samo na partizane, nego i na četnike. I na stanovništvo, ali samo na stanovništvo neprijateljski raspoloženo prema nama. Kako postupati prema stanovništvu i zarobljenicima to nije stvar o kojoj odlučuje komandant divizije. (»Mogli ste to odmah reći« — primijetio je jedan od sudaca, čini se Radovanović.) Viša komanda je odlučivala, mi smo samo prenosili. Drugo: nama je uvijek govoreno da naši neprijatelji, jugoslavenski partizani, nisu pod zaštitom međunarodnih propisa Haškog sporazuma. Zakletvom smo vezani za svoje više komande i naša poslušnost nam je nalagala izvršavanje naredbi.

— Vi ste, Kübler, sve to već kazali, možda samo malo drugačije.

— Hoću da ovo naglasim: poslušnost je u njemačkoj vojsci kardinalna vrlina, nešto o čemu se prepričavalo. Na osnovi dužnosti i zakletve, po principu poslušnosti, svi smo bili obavezni prenijeti naređenje više komande svojim potčinjenima. Uz to želim naglasiti da su od više komande izdana naređenja da tadašnje partizanske odrede ne smatramo regularnom vojskom. Ja ne poričem činjenicu da su oni imali jedinstveno vodstvo, ali menije učestano javljano da svi ne nose uvijek potrebne oznake...

— Prevedite optuženom: sve je to već rekao ranije.

— Ali vidite, petokraku nije bilo moguće vidjeti na većoj razdaljini, a i sami znate da je borba vođena na vrlo velikim

razdaljinama. Uz to, partizani su nosili najrazličitija odijela, i civilna, i uniforme raznih vojski, pa i njemačke...

Dr Gozze Gučetić uzdiše:

— I još?

— Još ovo: nisu uvijek otvoreno nosili oružje. Dobro se sjećam da je komandant jednog mog bataljona ubijen na Braču tako što je jedno lice upalo u sobu s automatom sakrivenim ispod kaputa.

— I još?

— Na kraju, na jugoslavenskom ratištu ništa nije bilo kao na ostalim ratištima.

Dr Vuko Gozze Gučetić obraća se prevodiocu:

— Kažite optuženom Kübleru: odmah je, spočetka, morao tako postaviti svoju obranu. On je najprije tvrdio da se, odnosno da je on, s partizanima postupao kao s regularnom vojskom i da njemu nije poznat niti jedan slučaj zločina prema stanovništvu. Pritisnut dokazima, mijenja obranu: sada zločine svojih trupa opravdava tvrdnjom da su partizani bili franktireri, bez jedinstvene oznake, pokušava dokazati da su postupci njegovih trupa pravno opravdani.

— Bio sam opomenut da će mi vjerojatno biti predočena naredba sa Sutjeske. Ali ja se nisam mogao sjetiti da sam ikad takvu naredbu potpisao... Molim da me shvatite: mi smo subjektivno bili uvjereni da su partizani regularna vojska, ali jače je od naših uvjerenja bilo objektivno pravilo da to partizani nisu i zato je postupano onako kako je postupano.

— Jeste li imali naređenje da se s njima postupa kao s regularnom vojskom ili kao s odmetnicima?

— Iz naredbe se vidi da smo partizane smatrali neregularnim trupama. Da nismo tako smatrali, mogli bismo moju naredbu tumačiti kao zločin.

— Shvatili smo vaše stavove, optuženi Kübler. Dobro bi bilo da se o ovome izjasni optuženi Lohr. On je bio vrhovni komandant, zar ne?

Lohr je ustao naglo, kao da je udaren oprugom:

— To je već utvrđeno.

— Optuženi Lohr izjavljuje da je stalno govorio svojim potčinjenim generalima da se s partizanima postupa kao s regularnom vojskom. A iskazi njegovih generala dokazuju da im je naređeno da partizane uzimaju kao iregularnu vojsku, da postupaju s njima kao s odmetnicima. Generali tvrde da su ubojstva zarobljenika bila dozvoljena. Optuženi Lohr treba da se očituje: da li je točna njegova tvrdnja o tome kako je izdao naređenje o regularnosti partizana, ili je točno ono što govore komandanti njegovih divizija: kako im je naređeno da s partizanima postupaju kao s odmetnicima? Sudeći po malopredašnjoj izjavi Küblera o disciplini u njemačkoj vojsci, o bezuvjetnoj potrebi da se naređenja izvršavaju, mora da su i Löhrova naređenja izvršavana. Ako nije tako, objasnite, optuženi Lohr: kako to da vrhovni komandant jedno naredi, a potčinjeni komandanti drugo rade i naređuju?

Lohr je sve to vrijeme stajao mirno. Ostavljao je dojam čovjeka koji zna sve odgovore. Osobno je bio uvjeren da su sve zamke njemu postavljene i suviše naivne. Govori gledajući preko sudskeg vijeća, cijelo vrijeme s pogledom u jednu točku:

— U početku sam izjavio kako sam potčinjene uvijek upućivao da su partizani neregularne trupe. Prilikom dogovora o operacijama, objasnio sam da se traži što više zarobljenika, što je potpuno u skladu s normama međunarodnog prava. To je bio novi stav. Do tada su uvijek važile upute samoga Führera koji je smatrao da su partizani neregularne trupe. Moj generalštab je potčinjenima dao upute da partizane zarobljavaju u što većem broju. To je značilo: zatvoriti obruč, ne dopustiti opkoljenima da se izvuku, što više ih zarobiti i poslati u Njemačku. Sad me pak začuđujete jednim meni nepoznatim naređenjem zasnovanom na ranijim Führerovim uputama. Moram reći da sam ja to stanovište na sastanku u Zagrebu ukinuo.

Rasprava bi poprimila sasvim drugi tok, i drugi ton, vjerojatno, da je tužilac Ostrić tada mogao sudu predočiti jedno od posljednjih naređenja što ih je Lohr potpisao kao glavnokomandujući Jugoistoka. »Komandant Jugoistoka, ujedno zadužen za komandovanje Grupom armija E«, general-pukovnik Alexan-

der Lohr je osobno 10. kolovoza 1943. potpisao naređenje Operativnog odjeljenja F, pov. br. 604/43:

»I. Postupak sa zarobljenicima i prebjezima, provođenje mjera odmazde i evakuacija nisu ni u kom slučaju upravni postupci, već borbene mjere, odnosno borbene pripreme i mjere sigurnosti.

II. Za postupak sa stanovnicima važi Führerovo naređenje o upućivanju ljudskog materijala u Rajh da bi se osiguralo kopanje potrebnog ugljena. Prema tome: sve zarobljene bandite treba preko sabirnih logora za zarobljenike transportirati u Rajh.

III. U vezi s tim, u pojedinostima se naređuje sljedeće:

1) Zarobljene pripadnike bandi prebaciti u sabirne zarobljeničke logore; komandanti će provjeriti da li su dovoljni dosad uspostavljeni sabirni zarobljenički logori. Iz sabirnih mjesta daljnji transport za Rajh vršit će se prema posebnom naređenju komandanta pozadine.

Izuzetak od ovoga može biti samo onda kada borbena akcija ne omogućuje transportiranje.

I dalje je potrebno pojedine bandite uzimati za zadatke Abwehra (grupe obrane, ispostave, Službe sigurnosti, Tajna vojna policija).

2) U zarobljenike uračunavaju se i prebjezi. Prema dobrim iskustvima iz Rusije, gdje se bolje postupalo sa prebjezima, uz propagandu, strijeljanje prebjega mora izostati.

3) Mjere odmazde, kako je to već naređeno od komande Jugoistoka 14. srpnja 1943, provoditi na najstroži način kao i do sada u slučaju naprijateljskog držanja stanovništva. Na područjima gdje se nalaze bande i gdje su vršeni napadi, uzimati taoce iz svih slojeva stanovništva, što je uspješno sredstvo za zastrašivanje. Osim toga, može se pokazati potrebnim, da se sve muško stanovništvo — ukoliko se zbog učešća ili pomaganja bandi ne strijelja ili ne objesi — a koje je sposobno za rad, prikupi i odvede u sabirne zarobljeničke logore radi daljeg transportiranja u Rajh.

Na prepade na njemačke vojnike i nanošenje štete njemačkoj imovini mora se u svakom slučaju odgovoriti strijeljanjem ili vješanjem talaca, razaranjem okolnih naseljenih mjesta, itd. Samo

će tada stanovništvo prijavljivati njemačkim vlastima prikupljanje bandi, jer je to jedini način da se spasi od mjera odmazde.

Da bi se spriječile zloupotrebe potčinjenih jedinica i ustanova, ili pojedinih vojnika, kao i nepravilno i nepravedno postupanje sa stanovništvom, mjere za odmazdu će naređivati komandanti divizija, odnosno komandanti samostalnih pukova.

4) Iz područja koja su posebno važna za vođenje borbe evakuirati sve muškarce od 16 do 60 godina. Iste prikupiti u radne logore pod stražom, odnosno — ako su sposobni za rad — uputiti ih u Rajh. Evakuaciju treba izvršiti odmah kako bi se spriječili bjegovi. Područja koja treba evakuirati su obalni pojasi, naročito oni koji su pogodni za iskrcavanje, zatim okolina važnih prevoja i putova, zemljišni odsjeci duž naročito ugroženih željezničkih pruga, itd.

O izvršenim evakuacijama izvijestiti komandanta Jugoistoka.«

Odnos prema zarobljenicima je izmijenjen samo onoliko koliko je to odgovaralo Hitlerovoj Njemačkoj. Brutalnost postupka u biti nije izmijenjena. No, u svakom slučaju, Lohr time samo potvrđuje da je do 10. kolovoza bilo drugačije: da su do tada zarobljenici strijeljani. O potrebi mijenjanja uputa o strijeljanju ili vješanju zarobljenih partizana češće se razgovaralo u njemačkim komandama. Löhru je prijedlog o tome podnio 6. lipnja komandant 4. puka Brandenburg potpukovnik Heinz:

»... Stari način postupanja s partizanima, da ih se sve bez razlike strijelja, neće nikad dovesti do uspjeha. Mnogi partizani su postali partizani tek poslije zbirnog utjecaja različitih okolnosti: ustaško-muslimanska ili četnička zvjerstva, nevolje i glad, teror i prisila... Oni ostaju partizani jer je svaka odstupnica zatvorena njemačkim naređenjima. Izgubili su zavičaj i porodicu i tako osuđeni da se bore do smrti. Budući da se političke prilike u ND Hrvatskoj ne poboljšavaju, namjesto poginulih partizana dolaze novi... Prijedlog: momentalno naređenje trupama da se partizani više ne strijeljaju. Privođenje u jedan sabirni logor i čovječno postupanje...«

Ništa od svega toga Lohr nije priznavao; ta on je za odmazde t ^k u privatnim razgovorima »nešto čuo«. Nemoguće je i

pomisliti, kaže na sudu 11. veljače 1947. godine, da bi on naredio Lüttersu ono što je Lütters naredio 7, odnosno 12. siječnja 1943. godine. Dr Vuko Gozze Gučetić se uporno vraća na tu temu:

— Jesu li potčinjeni divizijski komandanti postupali suprotno onome što je optuženi Lohr naredio generalu Lüttersu?

— Da, potpuno suprotno.

Tada se ponovo javlja Kübler, 11. veljače oran za raspravu:

— Tužilac tvrdi da mu je nepoznata naredba iz koje se vidi da nam je naređeno da zarobljenike predamo zapovjedniku njemačkih snaga u Hrvatskoj. Tužilac bi morao znati da je na konferenciji u Zagrebu odlučeno da se oko 60000 zarobljenika pošalje u Štajersku. O postupcima prema civilnom stanovništvu u toj naredbi nije rečeno ništa. To je operacijska zapovijed, tu je riječ samo o vojničkom rasporedu trupa, o pravcima nastupanja...

Lohr, koji nije ni sjeo, opet uzima riječ:

— U drugoj točki optužnice stoji da sam ja rukovodio akcijama, da sam izradio planove, dao upute i kontrolirao izvršenje. To, međutim, nije točno. Neposredno rukovoditi nekom akcijom znači biti u neposrednoj blizini trupa, kontrolirati rad trupa, primati izvještaje i slati nove naredbe. Ja sam bio daleko, u Solunu. Između mene i trupa bio je Lütters, koji je rukovodio iz Karlovca i drugih mjesta. Za tri dana obišao sam tri komandanta divizija koje nisam poznao. To nije imalo veze s akcijom. A što se tiče jučerašnjeg pitanja o mom posjetu Gornjem Vakufu, moram reći da sam htio biti informiran o stanju trupa, jer je to bila novoosnovana divizija novog tipa: hrvatski legionari i njemačko vodstvo.

Dr Fridrih David:

— Priznaje li optuženi da je u pogledu vođenja rata na Balkanu primio od Hitlera zločinačka naređenja?

— Nikakva naročita naređenja, samo upute pisane prije mog dolaska na Balkan: uopćene upute o ratovanju. Glavna pažnja je bila usmjerena na prikupljanje što većeg broja zarobljenika.

— Ali u saslušanju ste izjavili — uporan je dr David — da je

Hitler naredio da prema stanovništvu postupate s najvećom brutalnošću?

— Toga se ne sjećam. Možda je bila riječ o tome kako je Hitler tražio energičnije vođenje rata. Riječ brutalno nisam upotrebio...

Optuženi Neudholdt je također imao potrebu da se izjasni u vezi s proširenjem optužbe. Slaže se, kaže, s navodima generala Küblera, o provođenju naređenja:

— Osim toga, uzimajući u obzir posebnost moje divizije, mojim komandantima sam samo usmeno govorio da general Lütters naređuje energičan postupak prema partizanima, ali pismeno tu naredbu nisam proveo. Naredio sam da se svi zarobljenici pošalju u štab divizije, pa, dalje, u armijski logor... Što se tiče one točke moje naredbe gdje se kaže da nitko živ ne smije izići iz obruča, to je doslovni prijepis Lüttersove zapovijedi. Shvatio sam tako: nitko od partizana, za vrijeme borbe, naoružan ne može izići iz obruča. Pri tome nisam mislio na civilno stanovništvo, a to nije mislio, po svoj prilici, ni Lütters. Još nešto u vezi s izjavom onog mog bivšeg vojnika koji tvrdi da mu je pročitana naredba da se zarobljeni partizani imaju strijeljati. To je pročitano u drugoj fazi operacije. Znači: nije izdana u prvoj fazi. Ako takvog naređenja nije bilo na početku operacije, nevjerojatno je da je do toga došlo tek poslije Lušci Palanke. Da li su tu moji komandanti nešto skrivali meni iza leđa, to ne znam.

Tada je htio da govori Lontschar, ali nije dobio riječ:

— Optužnica nije proširena na vas, optuženi Lontschar. Nema razloga da prosvjedujete.

Tribukeit jedva ustaje, moli da mu se dade riječ i moli da pri tome sjedi, što mu je odobreno. Predsjednik ga podsjeća da je optužnica, u njegovom slučaju, proširena zbog zločina na Korčuli. Ipak, Tribukeit bi htio da govori i o naređenju od 12. svibnja 1943: premda mu je na rubu sjećanja jedna takva naredba, siguran je da njegov 750. puk nikad takvu naredbu nije provodio. Vidio je, kaže, na Sutjesci više grupa zarobljenika... Nitko ga, ni suci, ni tužilac, ne podsjeća da su na Sutjesci svi zarobljenici u izvještaju komandi divizija i komandanta korpusa »Kroatien« uneseni u istu

stavku s mrtvima; zapravo, nema zarobljenika: svi su ubijeni. Dr Gozze Gučetić smatra da je to pitanje u prethodnoj raspravi razjašnjeno:

— Tužilac vas optužuje zbog Korčule, što o tome imate reći?

— Zapravo, ništa. Nikad tamo nisam izdavao naredbe za strijeljanja ili vješanja stanovnika. Vjerojatno je riječ o gubicima za vrijeme borbe.

— To ste i juče tvrdili. Ima li šta novo?

— U luci Račišće 22. prosinca 1943. vođena je oštra borba. Svi nastradali su stradali u napadu... A dva dana potom bio je velik napad na Blato. Tu se spominje u trećoj točki optužnice poručnik Hilinger. Takvog u mome puku nije bilo. Što se tiče evakuacije dalmatinskih otoka, to je naredio general Phlebs. Evakuacija je izvođena po planu. Nije bilo prepada. S Mljeta, Korčule i Pelješca evakuirano je oko 2500 osoba. Nisu odvođeni stariji od 80 godina, samo mlađi od 60 godina, kako je i naređeno. Ja ih nisam sprovodio dalje od Neuma...

Nakon inzistiranja, riječ je dobio Kübler: ono za što je optužen Tribukeit i njega se tiče, on je Tribukeitov komandant. Ni on ne poznaje poručnika Hilingera, niti majora Menerà. Mjesta navedena u optužnici, kaže, to su mjesta u kojima je vođena najžešća borba, i to baš navedenih dana... Još nešto kaže Kübler:

— Ovo je važno: Vojska nikad nije primila naređenje da su pred nama partizani. Uvijek je rečeno: banda. Kako onda da vojska misli da su pred njom regularne trupe?

Dr Vuko Gozze Gučetić nudi riječ optuženom Fortneru, koji opetovano poriče mogućnost počinjenih zločina na sektoru djelovanja njegove divizije:

— Autom sam išao od Sarajeva do Konjica. Nisam vidio ni jednu oštećenu zgradu, osim u Ivan-Sedlu gdje su vođene žestoke borbe. Bilo je dosta zarobljenika, i svi su sprovedeni u Sarajevo. Nijedan zarobljenik nije strijeljan. Cijeloj je Bosni poznato kako sam bio blag prema stanovništvu. Nema što drugo da kažem.

Odmah potom nastavljeno je ispitivanje svjedoka. Na redu je bio Ličanin iz Zrmanje, dvadeset devetogodišnji partizan, borac 2. dalmatinske brigade, Nino Novaković, Petrov sin. Govori o

borbama kod Gornjih Bara, početak lipnja 1943. godine, bitka na Sutjesci:

— Kad smo se povlačili, ostao je ranjen Jovan Novaković. Izvršismo protujuriš. Nađemo našeg druga, ali sad je bez glave i nogu, odsjekli nacisti.

— Jeste li vidjeli još neki zločin?

— Kad smo četrdeset dana poslije ofenzive došli na Zelengoru da otkopamo naše teško oružje, zakopano u ofenzivi da se možemo lakše probijati, po cijeloj planini smo nailazili na leševe. Najviše je leševa bilo tamo kod Suhe gdje je izginula Centralna bolnica. Vidio sam neke leševe vezane žicom, a ljudi zaklani. Vidio sam i leš komandanta moga bataljona Miloša Bacića. Ostao je ranjen u bolničkom ešalonu. Grkljan mu prerezan, gvozdena šipka u grudima. Vidio sam puno ubijenih na nosilima.

— Sve je bilo vidljivo?

— Sve, družo predsjedniče.

I naredni svjedok, kapetan Lazar Vojinović (32) prošao je razbojištem poslije ofenzive, 8. srpnja 1943:

— ... U Gornjim Barama sam našao 30 mrtvih drugova. Petnaesticu sam našao na hrpi, bačene jedan na drugoga, a odmah kraj njih šest grobova njemačkih vojnika: grobovi uređeni, i svaki ima krst i napisano ime... Vidio sam jedan leš, i taj me se posebno dojmio: sav je bio izboden nožem... Idući dalje prema rijeci, vidio sam na puteljku mrtve žene i djecu, njih tridesetak. Pred selom Mrkalji nađem mog komandanta divizije druga Savu zvanog Mizara i s njim 36 mrtvih drugova. Drugu Mizari svukli bluzu. U mrtvom tijelu, u grudima, zaboden nož. Kad sam stigao na Tjentište, to je, drugovi moji, bilo strašno: tu je bilo preko 2000 pobijenih ranjenika. Samo u jednom redu njih stotine, jedan po drugome. Na putu od Tjentišta za Suhu: oko 500 mrtvih...

Dok Lazar Vojinović reda svoje brojeve mrtvih, imenovane i neimenovane žrtve, čuje se poneki šum, ali čim se zadrži na nekom detalju, u imenu i opisu žrtve, sve se stiša; ljudi gotovo prestanu disati.

— Jedna starica, Stanica Mastrović, možete je pozvati, negdje je u Bačkoj, kolonist: nožem je parana. A preživjela. To je bilo u

Osećem Mjestu, gdje je živio moj kum. Mislim da večeram kod kuma. Ulazim u dvorište, ali ni psa ni čovjeka. Kuća napola izgorjela, onako — ni razvaljena ni nerazvaljena. Teško ljudskoj duši, pa polagano ulazim. Zovnem, a tišina. Na pragu stanem osupnut: troje moje kumčadi, troje sitne dječice, napola izgorjeli, a majka leži po njima, malo ugljen, malo kosti... Ja sam ih, njihove kosti, izvlačio, pa slagao i zakopao...

Schmidhuber brzo bilježi prevedene podatke:

— Koji je to sektor?

— Tuda je prolazila 7. SS divizija.

Trenutak kasnije:

— Mog kuma su ubili na drugom mjestu, njega i Ružu Mastrović, tamo gdje Kobuklica utječe u Sutjesku, sjeverno od Tjentišta. Mrkalji...

— To je Küblerov sektor — reče sudac zagledan u kartu.

Kübler pokušava objasniti raspored svojih trupa. Tužilac ga prekida:

— Jesu li vaši bataljoni između Tjentišta i Mrkalja?

— To da. Ali svjedoci uglavnom govore o Suhoj i Maglicu, to je južno od mene, Phlebsov sektor...

— Ovaj svjedok, drug kapetan Vojinović, lijepo je rekao: kod Mrkalja.

Kübler sjeda, a sikće:

— Moje jedinice nisu ubijale civile!

Na to nitko ne reagira. Pred sudom je već i sedamnaesti svjedok, dvadesetogodišnji Dušan Čolović iz Šipačkog, Nikšić. Prije nego je dr Gučetić počeo ispitivanje, svjedok moli:

— Slušao sam prekjuče Schmidhubera, morao bih nešto reći...

— U redu. Samo konkretno.

— Rekao je da su borbe počele na Krnavskim glavama. Prve borbe smo s esesovcima imali 18 kilometara dalje od Nikšića, 10 kilometara dalje od mjesta koje on navodi. Bile su to vrlo žestoke borbe, i kako da ih ne pamtim: tu smo izvršili šest protunapada da zaštitimo bolničke ešalone. Znali su za bolnice, i njih su htjeli odsjeći, pa likvidirati...

Kasnije će ispričati kako je, kao čovjek iz onoga kraja, prekomandovan iz 2. u 3. diviziju, iz 4. u 5. crnogorsku brigadu. Vratio se s Vojnika u Župu oko 25. svibnja:

— Idući tako, vidio sam u Brezovoj Doli da su Nijemci ubili četiri brata Božovića, i ženu Mitra Božovića, i njeno dijete od tri mjeseca. Vidio sam dvadest i troje ubijenih u jednoj rupi: nisu strijeljani, nego su jasenovim kolcima dotučeni... I onda jedan slučaj stoje izvan shvaćanja: u selu Lipove Ravni jednoj su mladoj ženi prosjekli dojke i kroz njih provukli ručice njenog djeteta, a onda su krvavu dojku ugurali djetetu u usta. Tako sam ih zatekao: dijete s leđa dugim nožem pribijeno uz majčine grudi.

Poslije Čolovića svjedočila je Kordunašica, partizanka Mara Knežević, devetnaestogodišnjakinja iz Močila, borac 5. kordunaške brigade:

— ... O svetom Jovanu ili možda o Božiću, ne sjećam se točno, jer ja sam nepismena, u mom su selu njemački vojnici zaklali moju tetku Anicu Trbović. Bila je noseća. Rasporili su je... Zaklali su još devetoro djece mlađe od 10 godina, i 17 djevojaka, pa 11 starijih ljudi...

Neudholdt bi htio znati:

— Jesu li to bili njemački vojnici, jesu li govorili njemački ili hrvatski?

— Nijemci i njemački su govorili.

— Onda to nije bila 369. divizija — odahnuo je Neudholdt.

Ostrić je optuženima pokazao kartu:

— Močila su na pravcu nadiranja generala Schmidhubera. SS general Schmidhuber žustro prilazi stolu tužioca i gleda kartu. Mrmlja: Slunj—Močila—Drežnik Grad... a onda glasno:

— Mora da je bila neka jedinica »Prinz Eugen« divizije.

— Govorite li o diviziji ili o svome puku?

— Bit će da je moj puk.

Devetnaesti svjedok je bio Ščepan Raonić (43) iz Vrela kod Šavnika: on govori o pravcima nadiranja 1. brdske divizije i o njenim zločinima. Poslije njega je pozvana Soka Lajić (51) iz Brestovca kod Bosanskog Petrovca: govori o onom što je vidjela i doživjela za vrijeme operacije »Weiss«:

— Čulo se da narod, žene i djecu, neće tući, pa se narod vratio iz zime kućama. Te i ja dođem kući. Vidim, ulazeći u selo, kako su četiri vojnika izišla iz tenka i oko 20 duša, sve staro i nejak, guraju u jednu kuću. Sakrijem se, a kad su vojnici otišli, produžim. Čujem iz one kuće kao: dijete plače. Prijeđem, a tamo puna kuća krvi, sve zaklano...

— Jesi li koga od ubijenih poznavala?

— Sve. To su Bulajići, moji kumovi, prijatelji i prve komšije. Samo je jedna curica bila živa: kmeči i mlatara rukama, otima se iz krvi. Obeznanim se, pa onda trči kući, zovnem jetrvu...

Schmidhuber:

— Gdje je to selo?

— Malo selo. Nema ga na ovoj karti — objašnjava tužilac. Schmidhuber ipak prilazi stolu i gleda kartu. Dr Gučetić mu prstom pokazuje planinski prevoj:

— Tu je: 19 kilometara od Bosanskog Petrovca.

Schmidhuber mrmlja:

— Da, sektor naše divizije...

— Vaša borbena grupa, optuženi?

— Ne znam. Kod mene nije bilo zločina.

I naredni svjedok — borac 4. crnogorske brigade Danilo Grbović (29) — govorio je o zločinima na pravcu nadiranja Schmidhuberovih trupa: ovoga puta u operaciji »Schwarz«. Među ostalim:

— U Žečnu, na Pivi, ubijeno je 200 ranjenika. Nas nekoliko lakše ranjenih nekako smo se izvukli. A u jednoj štali na Vučevu zapalili su 40 ranjenika. Tu su ubili i nekog Golovića, starca od osamdeset godina...

— U kojem to selu? — pitao je Schmidhuber.

— Vučevo, gore, na planini.

— To nije selo, nego tako, jedan plato...

— Nije selo, ali ima pastirskih koliba. O štali sam govorio, a ne o kući.

Schmidhubera i njegove esesovce je optuživao i naredni svjedok, Pajo Gospić (59) iz Šipovljana kod Drvara: zbog pokolja banijskih, kordunaških i krajiških izbjeglica na putovima prema

Šatoru i na Šator-planini (»Ne mogu utvrditi sektor moga puka i granicu sa susjednim jedinicama, pa se ne mogu ni izjasniti« — protestirao je Schmidhuber), o pogubljenju dvadeset sedmorice muškaraca koje su esesovci doveli u Bosanski Petrovac, a onda ih sve u obližnjoj šumi pobili... Glas mu pao do šapta:

— Jednog su mi brata tu ubili... A u mome selu bila jedna mlada žena, živu su je klali, grkljan joj prerezali, a ipak je ostala da živi, i živa je i dan-danas, hvala bogu. Znam još ovo: kako su starca i staricu spalili u kući...

— Toliko ti znaš o njemačkim zločinima?

— Znam i više, družo sudija. Trebalo bi da odgovaraju i za onaj zločin u Marinkovici.

— Šta je bilo u Marinkovici?

— To svak živ zna: kako su uhvatili 30 ranjenih boraca i bacili ih, jednog pojednog, u bunar, pa onda udri bombama po njima, u bunaru.

— Gdje je svjedokovo selo? — zanimalo je Schmidhubera.

Rečeno mu je da su Šipovljani pored Drvara, »15 minuta hoda«, »par kilometara južno od Drvara«. Komandant 14. SS puka pokušava objasniti da nisu pripadali njegovom sektoru:

— Tu je negdje granica.

Iz Phlebsove zapovijedi vidi se da je preko Šipovljana nastupala Bobrena grupa Schmidhuber: selo je pored puta što vodi za Grahovo.

Dr Vuko Gozze Gučetić pozvao je zatim na svjedočenje Veljka Košutića (19), sina Vladinog, iz rogatičkog sela Podgrab. Kroz to selo, južno od uskotračne pruge Sarajevo—Pale—Rogatica, poslije operacije »Schwarz« nastupali su dijelovi 369. legionarske divizije. Svjedok je pričao o zasjedi legionara u Sjetlini, na željezničkoj pruzi između Pala i Rogatice.

— Kako znaš da su to bili legionari 369. divizije?

— Bio sam tada kod kuće, u Podgrabu. To je dio Sjetline. Krio sam se na tavanu. Narod je znao da je u selu 369. »vražja« divizija. U zasjedi su sačekali jednu partizansku kolonu. Ispostavilo se da je to ešalon ranjenika, bit će da ih je bilo do osamdeset. Iz Sjetline su ih otjerali u Pale, a onda su svi koji su

imali zdrave ruke morali kopati **grobove**. **Tu su ih strijeljali, na Palama.**

— Pa to nisi mogao vidjeti?

— Vidio sam kad su odveli kolonu ranjenika. A jedan drug mi je ispričao kako su pobijeni.

Čim je svjedočenje tumač počeo prevoditi, Neudholdt se uzvrpoljio. U nekoliko navrata traži kartu. Tužilac mu je donosi, uz predsjednikovo odobrenje. Dok Neudholdt gleda kartu, dr Gučetić i svjedok i dalje razgovaraju; Košutić s mnogo uvjerljivosti priča:

— Moja mama je razgovarala s vojnicima. Dvojica od njih su joj rekli kako moraju strijeljati svakog partizana...

Neudholdt se nagledao karte, htio bi da zna:

— Kako to da je svjedok siguran da je riječ o mojoj diviziji?

— Ja samo znam daje naišla vojska od oko tri hiljade pušaka, a bilo je i tenkova, na jednom tenku ucrtan crveni vrag. To sam lično vidio. Vidio sam, dakle, »vražju« diviziju.

Neudholdt, gotovo intimno, nagnut prema prevodiocu, kaže kako vjeruje svjedoku, vjeruje i onom podatku o razgovoru vojnika sa svjedokovom majkom, ali u jedno je siguran:

— Ako i jesu govorili da moraju strijeljati svakog partizana, sigurno je da takvu naredbu od štaba divizije nisu imali. Nego, htio bih znati: da li je bilo moguće po uobičajenim znakovima raspoznati ranjeničku kolonu?

— Da su imali stotinu znakova, bili bi ubijeni. A jasno se vidjelo da su ranjenici — Košutić širi ruke: — Kako ne vidjeti da čovjek nema nogu ili ruku? Zar sakati treba da napiše da je sakat! Pobogu, tko ovome dade da komanduje vojskom?

Neudholdt je nešto mrmljao, nejasno, a kad ga prevodilac upita da objasni, general je samo odmahnuo rukom. U vijećnicu je već ulazio svjedok Savo Mastilović, dvadeset dvogodišnjak iz Izgora, općina Gacko. Dr Vuko Gozze Gučetić je imao podatak da su Nijemci u Izgorima ubili 103 osobe različite dobi. Pita svjedoka što o tome znade, ako što znade?

— Ja sam bio u šumi. To je bilo za vrijeme borbe na Sutjesci, 1943. godine. Sav narod nije pobjegao pred ofenzivom. Kad smo

se iz zbjega vratili, zatekli smo sve kuće zapaljene i narod pobijen. Iz moje porodice ubijeno 15 članova; svakome je pucano u glavu, vidjelo se: iz pištolja.

— Da li je među ubijenima bilo žena i djece?

— Bilo je i žena, i djece, i staraca. Moja strina Stanica Mastilović iz tog se očaja spasila, a bila je ranjena sa pet kuršuma, i danas je u obje ruke sakata.

— Gdje je ranjena?

— U kući u koju su ih sve stjerali i tu ih pištoljima ubijali. Mislili su da su i moju strinu ubili, daje mrtva. Tu su ubili ijedno dijete od pet godina. Jedno drugo dijete su pogodili u bijegu. Teško ranjeno, ostavili su da izgori...

Kroz Izgore, jugozapadno od Maglića, prolazile su jedinice Augusta Schmidhubera. Začudo, on svjedoka ne pita o svjedočenim podacima; pitanjem je sve iznenadio:

— Poznajе li svjedok četničkog kapetana Popovića?

Pokazat će se da je optuženi mislio na starojugoslavenskog gardijskog poručnika Milorada Popovića, organizatora četništva u sjevernoj Hercegovini. U vrijeme bitke na Sutjesci bio je komandant četničkog korpusa. Bio je zloglasan po pokoljima nevinih Muslimana.

Svjedok je znao Milorada Popovića, i za svjedoka je on bio »četnički kapetan«. Schmidhuber zimljivo trlja ruke, i ne bi se moglo reći da je neraspoložen:

— Da li je bio kod Nijemaca?

— Razumije se da je bio u vezi s Nijemcima.

Schmidhuber kao dijete u igri pljesnu rukama:

— E, baš nije. Bježao je pred nama s narodom. Bio je na putu uhapšen od 13. SS puka.

Dr Vuko Gozze Gučetić, ljut:

— Optuženi, kakve to veze ima s tragedijom Izgora?

— Sve ima veze. Radi se o događajima u dolini Sutjeske. Pitam svjedoka jer je od Gacka.

— Bolje bi bilo, optuženi, da odgovorite: može li se opravdati ubijanje stotinu i troje ljudi u Izgorima?

— Ne.

— Zašto onda ispitujete svjedoka o Popoviću?
— Rekao sam: u vezi je s događajima na Sutjesci.
— Ne vidim tu vezu.
— Molim predsjednika da se na to osvrnem kasnije.
— Bit će vam dopušteno. — Okreće se Mastiloviću: — Slobodni ste — i proziva dvadeset i petog svjedoka, Božu Stupara (21), sina Siminog, iz Velike Ruiške, kotar bosanskonovski. Prije nego što je svjedok zauzeo svoje mjesto, ustao je general Kübler, žustro govori:

— Moram da se izjasnim u vezi s izjavom svjedoka koji je rekao kako je postojalo naređenje da se ubijaju partizani. Zar nije razumljivo da se protivnici u borbi ubijaju. To nije obično ubojstvo.

Dr Gučetić na to ne reagira, okrenut svjedoku:

— Gdje si bio za vrijeme Četvrte ofenzive?

Desetak minuta kasnije neprevođeni dijalog predsjednika i svjedoka optuženima je preveden u sažetku: kako se svjedok povlačio pred 369. divizijom, kako je ta divizija popalila Gornju i Donju Suvaju i pobila oko 150 civila, kako je u Jelašincima vidio u jednoj kući ubijenih i spaljenih 75 muškaraca, žena i djece... To se dogodilo u veljači; u ožujku su se do Ruiške probile dvije njemačke kolone i ubile 35 civilnih lica; svjedok ih sve znade poimenično.

— Što se tiče prvog dijela navoda — ustao je da se brani bivši komandant bivše »vražje« divizije general Neudholdt — moram reći da mi slučaj nije poznat. Ipak, svjedoku vjerujem. A što se tiče optužbe za Ruišku, moram reći da se mi nismo vraćali...

U ožujku i travnju nekoliko ofenzivnih operacija u Bosanskoj krajini izvodila je 114. lovačka divizija.

Zatim je svjedočio Milan Bundalo sin Perin (46), iz Hašana. Najprije je govorio o prodoru jednog puka 717. pješadijske divizije u Majkić-Japru i Benakovac, na putu Sanski Most—Bosanska Krupa. Zatim svjedoči o događajima od 4. do 15. veljače, kad je kroz njegov kraj, »čisteći« Grmeč, prolazila 369. divizija. Prvo zvjerstvo 369. divizije koje je vidio svjedok dogodilo se u Benakovcu:

— Tamo su ubili dvije žene i desetero djece. Jedna od žena se zvala Draginja Vještica, a druga Zorka Novaković. Najstarije ubijeno dijete imalo je 12 godina, a najmlađe 7 godina. Nijemci su ih ubili kad su potisnuli našu 2. brigadu u kojoj je bio i moj sin, a bio bih i ja, da mi noge nisu bile slabe.

— Zna li se kako su djeca ubijena?

— Sve narod znade — kaže susjed Branka Ćopića. — Grupa Nijemaca se bila zaustavila pred zapaljenom kućom Save Korice. Iz jednog kamiona su pokosili djecu. Kasnije sam ih, sirote, odvezao i sahranio. Poslije toga, vratim se i četiri kilometra dalje nađem Stanu Radaković iz Potkalinja; mrtva naša dobra Stana, a mrtvi i njenih petoro djece, najstarije u dvanaestoj... Sutradan, imamo sastanak s narodom: hajde, ljudi, govorilo se, pa i sam to kažem, ofenziva je prošla, dajte da mrtve pokopamo. Svi hoće, ta kako da neće! Mene zapalo da odem na Grmeč, ima tamo šuma Ravni do. Ima nas i do četrdeset, svi s lopatama i krampovima. Pokopali smo oko 250 leševa...

— Jesi li mogao razaznati: borci ili civili?

— Mnoge sam poznao. Sve sam civil, stariji svijet. Većini znam imena... Na mene je najstrašnije djelovao zločin nad porodicom Rađenović iz Srpske Jasenice. Vojnici 369. divizije su čitavu porodicu vezali žicom za noge i ruke, pa ih zapalili; nismo našli rane od kuršuma. Sedmoro spaljenih...

Neudholdt:

— Ta vojska je govorila hrvatski?

— Nisam čuo kako govore. Jer da sam ih čuo, ne bi vi sad mene slušali. Ali čuo sam od izbjeglica da su govorili njemački...

— Onda to nisu moje jedinice — uzviknuo je Neudholdt!

Nije bilo potrebno dokazivati mu da su kroz sela uz cestu Bosanska Krupa—Sanski Most u četvrtoj ofenzivi prošle samo jedinice 369. divizije i 3. gorskog zdruga, koji je također bio pod komandom optuženog Neudholdta, koji — odjednom skršen — »žali ovaj slučaj, dosad mi sasvim nepoznat.«

Naredni svjedok, Radoš Raonić (21) iz Pljevalja svjedočio je o zločinima njemačkih trupa za vrijeme bitke na Sutjesci: kako je kod Popovog Mosta, na desnoj obali Sutjeske, nekoliko

kilometara do Sutjeskinog ušća, »noževima klan ešalon ranjenika«:

— I sam sam bio u tome ešalonu. Nije nas bilo više od 80. Ja sam se sakrio u šiprag i sve sam to gledao s daljine od oko 30 metara... Kasnije sam naišao na naša tri druga. Povlačili smo se natrag, na Pivu. U nekom selu kod Mratinja naišli smo na tridesetak ubijenih civila...

Optuženi šute. Dr Gučetić moli prevodioca da opomene Küblera: to je bilo na sektoru nadiranja njegove divizije. Pukovnik Tribukeit se prvi ogradio: nije sektor njegova puka. Küblera zanima:

— Da li je uz ranjenike bilo sanitetsko osoblje?

— Imali smo sanitetsko osoblje: jedan liječnik i tri bolničarke. Vidio sam kad su ubili toga liječnika — tiho kaže svjedok. Ne spominje sudbinu bolničarki. I one su ubijene kod Popovog Mosta. Na suđenju nije rečeno da je za vrijeme bitke na Sutjesci ubijeno 27 liječnika i mnogo više bolničarki. Poginula su i tri referenta saniteta. Küblera zanima da li su nosili propisane oznake Crvenog križa? Svjedok dugo, i s mnogo prezira u pogledu, mjeri komandanta 118. lovačke divizije:

— Imali su, ali što im je to vrijedilo. Englezi su nam bacili čitav sanduk sanitetskih oznaka, a nisu nam bacili lijekove.

— Kad se to dogodilo, u koje doba dana?

— Bilo je jutro, između 8 i 10 sati.

Dvadeset osmi svjedok, četrnaesti 11. veljače, bio je dvadesetogodišnji Marijan Žunić, sin Martinov, iz Stare Rijeke, kotar Sanski Most. Govori o paljenju sela Suhača, Brdari i Kamengrad. U Brdarima je vidio 50 ubijenih:

— Sve stariji ljudi, i svi civili.

Dr Gozze Gučetić je htio biti precizan:

— Nisu li mogli poginuti od bacačke vatre?

— U Brdarima nije bilo borbe. Front je bio daleko,

— U Suhači nije bilo žrtava?

— Bilo je, kako ne! Znam, jer tamo imam rođake...

Neudholdt bi želio znati da li je vojska zadržavana u selima za koje svjedok kaže da su bila zapaljena. Kad svjedok kaže da je

»vojska samo prolazila«, Neudholdt povisuje glas:

— To nije istina. Tu je vojska bila u kvartiru.

Predsjednik ga opominje da stiša glas. Okreće se svjedoku:

— Da li je vojska tu bila u kvartiru?

— Ne — ostaje Žunić pri svome. I premda će Neudholdt trenutak kasnije — što, inače, uopće nije bitno — pokušati dokazati da se tu vojska duže zadržavala, ipak je mladi Žunić dobro pamtió: 369. divizija se tu zadržala vrlo, vrlo kratko, ne duže od 24 sata: već 16. veljače je počela koncentracija za »Weiss II« i »vražji« pukovi su usmjereni prema Ključu i Mrkonjić-Gradu. Osnovnu činjenicu — paljenje sela — Neudholdt nije poricao.

Poslije Žunića svjedočila je Primorka Marija Sašan koja je bila u kordunaškom zbjegu. Izvještavala je o zapaljenim selima na Kordunu: iza SS divizije »Prinz Eugen« svuda su ostajala zgarišta. Schmidhuber je, kao i sve vrijeme procesa, pokušao uvjeravati da »svjedok ne govori o sektoru moga puka«, nego o 13. SS puku, a kad to nije uspjelo, onda je krivnju prebacio na Talijane...

Sljedeća je svjedokinja Milka Kuvačić (40), kći Mile Latinovića, iz Bukovače, općina Bosanski Petrovac. Izuzetno uzbuđena već od ulaska u vijećnicu, tokom svjedočenja postajala je sve nervoznija: očito, taj silni nemir u ženi izazivala je nesuspregnuta mržnja. Ponekad se činilo da će na optužene skočiti, kadra da se sama obračunava s njima. Njeno svjedočenje je istkano od strave i tuge: tu su »mrtve glave« s Kozila i u Drinićima, ubijeni »bez nosova, bez ušiju, izvađenih očiju«, »sitna djeca natakuta na kolce«... Jeca kad se sjeća ubijene sestre Smilje:

— I ona na kolac natakuta, a dvoje djece, jedno sjedne, drugo s druge strane mrtve matere, sisaju mrtve dojke. Došlo mi je da živa u vatru skočim. A kad sam zatim vidjela i tri brata, tri nejaká brata, Rajka, Žarka i Dušana, i oni ubijeni, bilo mi je da poludim, i činilo mi se da sam zaista sišla s uma... Sela Drinić, Vedro Polje i Bukovača su zapaljena. Iz mog sela, iz Bukovače, od 240 duša preživjelo je oko 50...

— Ubili su vašu sestru i njene dvoje djece?

— Četvoro djece moje jadne sestre Smilje. A peto je ostalo živo, sklonilo se u jaslje. Zanimemila sam od jada, onijemili ovi ovdje — rukom pokazuje na optužene.

Schmidhuber traži kartu, jer, tvrdi: :!

— To je sektor susjednog puka.

Bilo bi dobro da mu sud može pokazati naređenje komandanta njegove divizije vođe grupe i SS general-potpukovnika Arthura Phlebsa od 17. veljače 1943. godine: Borbena grupa Schmidhuber prolazi i kroz Driniće, i kroz Vedro Polje, i kroz Bukovaču.

Kad Schmidhuberu nije uspjelo da svali odgovornost na »susjedni puk«, pokušao je zbuniti svjedokinju: nije li se, možda, ona zabunila, možda su ta zlodjela učinili ustaše, a ne SS jedinice. U veljači 1943. tamo nije bilo ustaša.

Alija Delić, Salkov, dvadeset devetogodišnjak iz Mostara, svjedočio je o zločinima u petoj ofenzivi. Bio je borac 3. bataljona 10. hercegovačke brigade. Prilikom proboja preko Sutjeske, 13. lipnja, kad gine i komandant njihove divizije Sava Kovačević, ranjenici 3. bataljona su ostali u dolinici nekog potoka, u zaklonu, tako da ih liječnik može previjati... Tu je i svjedok ranjen. Kad je 3. divizija razbijena i kad prestaje organizirani proboj, svjedok se iz pakla izvlačio sa svojim drugom Smajom Jugom:

— Na 400 metara pred nama pojavili su se Nijemci. Ubijaju sve na koje naiđu. Jugo mi predloži da se nekako popnemo na drvo. Tako i uradimo. Odatle, sakriveni, vidjeli smo kako su Nijemci naišli na naše ranjenike i kako ih ubijaju rafalima iz šmajsera. Zatim tuku kundacima... Kad smo se izvlačili, naišli smo na još jednu grupu ubijenih ranjenika i tifusara. Mislom da ih je bilo više od 120. Među mrtvima, nađemo i živu partizanku Milku Crnogorku. Noge joj presječene rafalom...

Optužene je zanimalo da im svjedok kaže: koje njemačke jedinice su izvršile zločine. Čude se kad im odgovara da nije ni gledao ni vidio jesu li vojnici imali oznake SS ili lovačkih jedinica: jesu li bile pod Schmidhuberovom ili Küblerovom komandom.

Miloš Kosijer (43) iz Kosijera, općina Vojnić svjedoči o zločinima na Kordunu za vrijeme operacije »Weiss I«. Prvi je

zločin vidio u selu Kolariću kod Vojnića: tamo je tridesetoro ljudi žicom vezano i zapaljeno u stogu komuše. Schmidhuber je, i bez karte, odmah ustvrdio:

— Sektor 13. SS puka!

O zločinima za vrijeme operacije »Weiss« svjedoči i dvadeset dvogodišnji Stanko Todorović iz Dobrine kod Gline: on je vidio zločine 369. legionarske »vražje« divizije: u selu Dobrini zapaljeno je 35 kuća, a dva čovjeka, starija od 50 godina, odvedena su u Dragotinu, gdje je, poslije odlaska legionara, nađeno 17 ljudi iskopanih očiju i troje ubijene djece:

— Jedno trogodišnje dijete ostavili su pečeno u furuni na tepsiji!

— To si čuo?

— To sam svojim očima vidio kad smo ušli u selo.

Dalje: u Klasniću je ubijeno 15 ljudi (»Sjekirama su im razbijali glave«); u Brubnu su zapaljene sve kuće...

— Žalim, kaže Neudholdt, ali o svemu tome ništa nisam znao.

— Sad znate — kaže dr Gučetić, ljut. I poziva svjedoka Obrada Lukača (43) iz Resanovaca, općina Bosansko Grahovo, koji kaže da je na Šatoru bilo »preko hiljadu mrtvih« i da je u njegovom selu Resanovcima bilo »oko 20 mrtvih.«

Dvadeset prvi svjedok 11. veljače bila je dvadesetogodišnja Petka Petrović, kći Mirka Markovića, iz Kusidola, kotar Nikšić. Priča kako se narod povlačio s našim jedinicama. Kad su partizani odstupili dalje, na sjever, prema Sutjesci, »žene sa petoro do šestoro djece vraćale su se kućama... To je bilo u Gornjem Polju. Nijemci su ih pohvatali i ubili 148 lica.«

— To si čula ili vidjela?

— Vidjela sam leševe u rijeci. I vidjela sam sagorjele kuće i kosti. A znam i za šest ranjenih partizana. Ostali su, nepokretni, više Gornjeg Polja. Nijemci su ih našli i ubili.

Optuženi nemaju pitanja.

Schmidhuber je već prije priznao da su njegove jedinice bile u Gornjem Polju.

Milka Bajić, kći Pere Grubora, iz podgrmečkog mjesta Gorinja, svjedočila je o zločinima »vražje« divizije: kako su

legionari u Gorinji »prvom mom komšiji ubili četvero djece«, zatim: kako su ubijene njena tetka, svekrva i strina, pa rođakinja, trudnica, i njene dvoje djece...

Neudholdt se javio, neprozvan, odmah poslije prijevoda:

— Mogu samo da izrazim osobni prezir prema svim tim zločinima. Ali kad se takvi zločini predočuju za zelenim stolom, ostaje neuporedivo snažniji dojam nego na terenu. Svi koji su bili u ratu, razumjet će. Zna li kakav se gnjev stvara u vojniku kad sve oko njega grmi, kad oružje govori, kad u njega pucaju iz svakog grma, kad očekuje napad na svakom metru putovanja željeznicom... Sve ja to razumijem, ali razumijte i vi mene. I sâm sam izgubio sve što sam imao.

Milka Bajić ga netremice gleda dok govori. Nervozno briše ruke o crnu haljinu. Govori samo za sebe, ali je svi čuju:

— Ko te tjerao u rat, pas ti mater...

— Zbog ovog rata ništa više nemam — govori Neudholdt i ne zapazivši da se svjedokinja oglasila — a ja rat nisam htio...

Njegosava Krstajić, kćerka Tome Kneževića, trideset trogodišnja seljanka iz sela Rudanci kod Žabljaka, iskazuje svoj doživljaj zbjega za vrijeme pete ofenzive (»lutali smo po šumi 40 dana«) i svoj doživljaj zločina:

— Sve su ubili koje su uhvatili!

Njegosava Krstajić je bila posljednji svjedok 11. veljače.

Pretres je zaključen u 13.55 sati. Narednog dana, 12. veljače, osmog dana suđenja, od 8.15 do 13.15 sati pred sudom se izredalo još 19 svjedoka. Šestoro ih govori o svom doživljaju i viđenju njemačkog bombardiranja Beograda 6. travnja 1941, jedanaestero o njemačkim zločinima za vrijeme bitke na Sutjesci, a po jedan o zločinima u Srbiji 1941. godine (Lontscharev puk) i u Dalmaciji, na Pelješcu 1943. godine. Osim toga, pročitano je i pismo jednog samozvanog svjedoka: bilo je to pismo nekadašnjeg vojnika 718. odnosno 118. njemačke divizije Drage Lerea, koji je, kaže, »čitavo vrijeme okupacije živio pod lažnim imenom Künzl«. Pisao je kako poznaje »Küblera otkako je zamijenio Fortnera, pa sve do 1944. godine kad je smijenjen od generala Lameya«:

»Pored ostalog, dotični je u Petoj ofenzivi, kada je njegov štab bio u Foči, u svibnju 1943. godine, naredio da se strijeljaju svi zarobljeni partizani kod kojih je nađeno oružje, da se strijeljaju poslije saslušanja kod obavještajnog oficira (Ic)... Pod njegovu komandu je spadao i major Tribukeit, nosilac viteškog križa. Poslanje k nama s ruskog fronta kao specijalist za gerilsku borbu. Vodio je borbe za vrijeme 5. ofenzive na Trovrhu i dalje u pravcu Tare, preko Bakica, Kušlata, Moričina i Čelebića. Pod njegovom komandom je bio i kapetan Baker, komandant bataljona 369. divizije. Ovaj bataljon je bio u sastavu 118. divizije samo za vrijeme 5. ofenzive; držao je lijevo krilo na Tari. Kad sam u Moričini Bakera upitao gdje su zarobljenici, odgovorio je: »Kod mene ima samo mrtvih, zarobljenika nema!« A žene? »I to su banditi!« — odgovorio mi je Neudholdtov oficir. Kod proboja partizana, u lipnju 1943. godine, Kübler je sam sa željezničke stanice Foča pucao iz topa od 100 mm u pravcu proboja. Za uspjehe u 5. ofenzivi njemu je obećan viteški križ...«

Sud nije utvrđivao stupanj istinitosti navoda u ovome pismu. Nije čak ispitivano ni to tko je Lere, odnosno Künzl. Činilo se da je sve najhitnije već utvrđeno; pismo je, naime, čitano poslije svjedočenja pedeset petog svjedoka, osamnaestog u osmom danu procesa, u rano popodne 12. veljače. Osim Künzlvog pisma, o zločinima u petoj ofenzivi jedanaest je svjedoka iznosilo osobne i uopćene dokaze. O strahovitim zbivanjima na pravcu nastupanja Schmidhuberovih trupa govorilo je najviše svjedoka: Radoslav Bajagić (37) iz sela Zukve, kotar šavnički (»...U kolibu Gojkovića natjerali su žene, djecu i starce, a onda su u kolibu gađali puškama i mitraljezima, tako su je zapalili i svi su u kolibi izgorjeli, ukupno oko 90 osoba...«), dr Obren Blagojević (34) iz Pive, srez šavnički (»... U Miljkovcu je grobnica sa 450 leševa, i tu je najveći dio moje porodice...«), Radivoje Dakić (32) iz sela Crna Gora, kotar šavnički (»U Gornjim Breznama našao sam druga Pera Radojevića koji me je odveo u Donju Breznu i pokazao mi štalu Milana Dutovića u kojoj je ubijeno i zaklano četrdeset duša...«), Milka Obradović (21) iz Žabljaka (»U selu Pridvorica Nijemci su ubili moju babu, imala je 80 godina: živa je

spaljena...«), Mirko Žarković (72) iz Planine Pivske, kotar šavnički (»U mome selu u kućama su zapalili preko 150 teško ranjenih partizana...«), Milovan Seratlić (29), iz Bukovice, kotar šavnički (»U Crkvicama našli smo više od pedeset ranjenih partizana, svi su bili zaklani...«) i Todor Blagojević (62) iz Bukovice, kotar šavnički (»Samo iz moje porodice ubili su 242 člana, sve civilna lica, djeca i žene...«).

Od boraca koji su sudjelovali u bitki na Sutjesci, 12. veljače svjedočili su Jovan Tomić (3. sandžačka proleterska brigada), Danilo Jauković (3. sandžačka) i slijepi Slavko Čvoro (ešalon teških ranjenika).

Jovan Tomić iz Bjelopolja, Brankov sin, u petnaestoj je godini došao u partizane. Njegova jedinica je u najtežim danima bitke na Sutjesci bila u zaštitnici Centralne bolnice Vrhovnog štaba. Sjeća se:

— Kad su nas na Sutjesci zaustavili, presjekavši nam izlaz iz kanjona, izmiješali smo se s njima, i mi i lakši ranjenici s oružjem u ruci. Švabe su uništavale bolnicu na sve načine. Tukli su vatrom iz oružja, ali su upotrebljavali i hladno oružje. Koliko razbijenih lubanja!

— I sve si to ti vidio?

— Ne dok je trajala borba. Ništa ne vidiš dok se boriš. Nego, kad je pala noć, a ja trebao da se izvlačim. Tada sam vidio što su učinili s bolnicom. Bilo je vedro, i mjesečina, sve se vidjelo...

I Kübler i Schmidhuber su odahnuli kad je svjedok rekao da je »na tom sektoru bila 1. brdska divizija«. Kao da je komandant te divizije Walter Stetner von Grabenhofen imao drugačije naređenje od Küblera i Schmidhubera!

Dvadeset trogodišnji Slavko Čvoro iz Miošića (Rogatica), bio je u ovom osmodnevnom procesu posljednji svjedok. Govorio je o svom ešalonu: o petsto do sedamsto ranjenika:

— Među nama je bilo drugova bez nogu i ruku, bilo je slijepih... Bili smo na desnoj obali Pive, kod Lesišta. Tu su nas Nijemci zatekli; jedna kolona je došla od Ščepan-Polja, druga od Mratinja, a treća od Rudina. Kao stado, zbili smo se u grupu.

Tražimo oslonac jedan u drugom, jaki kad smo zajedno. Kad su nam prišli na oko 50 metara, počeli su da nas zasipaju bombama. Na nas je tu bačeno oko 300 bombi. Poslije toga su nas tukli mašingeverima... Gledaju tko je živ, pa žive tuku kundacima. Nekima su sol trpali u usta, da se tako uguše... Onda su otišli, a ja sam ostao živ. Ali sâm nisam znao kuda da odem. Kasnije su naišle dvije žene, i one su me sklonile u neku pećinu pod Durmitorom...

U ešalonu teških ranjenika bio je i svjedok Danilo Jauković, rođen na kraju 1918. godine, sin Novakov, iz durmitorskih Jezera. Dvije godije prije procesa na kojem će reći potresne istine o sebi i svojim drugovima u dolini Sutjeske, Vrhovni komandant mu je predao Orden narodnog heroja. Uoči operacije »Weiss«, Jauković je teško ranjen: imao je u obje noge pet teških rana od mitraljeskog rafala. Na Sutjesku je krenuo u 1. bataljonu teških ranjenika, uz liječnicu dr Zoru Štajner.

General-potpukovnik Danilo Jauković je svoje svjedočenje o zločinima na Sutjesci objavio u višetomnom zborniku »Sutjeska«, u knjizi četiri, poglavlje »Proboj nije uspio«:

»Bilo se već dobro razdanilo kad smo izbili na Tjentište. Vrijeme je bilo divno. Na nebu nigdje oblačka, samo je zgusnuta magla poslije jučerašnje kiše još pritiskivala rijeku. No uskoro, kad su se prvi sunčevi zraci počeli prosipati po ovoj divnoj, sada tako krvavoj dolini, iščeznu i magla.

Prešli smo odmah hladnu i brzu Sutjesku. Dosta širok put vodio je preko Tjentišta u pravcu Popova Mosta. To je stari put, zvani Dubrovački put, nekada najbliža trgovačka veza između Dubrovnika i Sarajeva. Drugi, manji, odvajao se lijevo u pravcu sela Krekova. I prošle godine sredinom juna bili smo ovdje, u nekad bogatim selima Tjentištu, Krekovima i drugim koje su spalili četnici još krajem 1941. godine, jer su tu živjeli Muslimani. Danas tu nema nijednog čovjeka. Ostale su samo zidine zarasle u korov.

Na putu niz Sutjesku opet užasan prizor, djelo njemačkih zločinaca. Na desnoj strani, duž ograde, leži oko dvadeset leševa, poredanih jedan uz drugog. Svi su strijeljani — to se vidi po

ranama. Svima su kuršumima probijene glave. Iz rana gamiže mnoštvo crva. Na nekim ih je toliko mnogo da prosto čine uzdignutu kupu. I to su sigurno ranjenici i tifusari, bolesnici koji su bez snage i oružja pali u ruke zločinaca.

Sve bolnice, izmiješane s komorama, smjestiše u dolinu kroz koju je proticao Usovički potok i drugi, manji, desno od njega. Bilo nas je toliko mnogo da čovjek prosto nije imao gdje da se spusti na zemlju. Pokušao sam da se popnem uza stranu, ali ona je bila jako strma, tako da se na njoj nije moglo ležati.

Rukovodioci bolnice odoše uz brdo, u pravcu odakle se čula borba. Računamo da su pošli da se povežu s operativnim jedinicama, kako bi održavali vezu s njima i, kad se izvrši proboj, da povedu i nas. No oni se nijesu vraćali, niti smo imali ma kakvih podataka o situaciji. Uskoro neko javi da sanitet 3. proleterske brigade krene naprijed. Iz te ogromne zbijene gomile počеше se izdvajati ranjenici. Osoblje saniteta i nešto ranjenika već su se prikupili. Krenuh i ja za njima u pravcu Krekova. Najzad smo stigli do Usovičkog potoka i produžili u pravcu Krekova. Tu nađosmo neke prištapske dijelove 5. crnogorske brigade. Naprijed se ne može, jer se u neposrednoj blizini ispred nas čuje borba i povremeno zrna zvižde iznad nas.

Interesovali smo se ko je izdao naređenje da sanitet 3. brigade krene naprijed, ali odgovora nije bilo, to niko nije znao. Ono drugova što se tu nalazilo nije znalo ni za štabove ni za jedinice. U stvari, ovdje su bili dijelovi komore, pa nije ni čudo. Ostali smo i mi i čekali novo naređenje. Smatrali smo da će nas obavijestiti čim se izvrši proboj kroz neprijateljske položaje. No sati su prolazili, dugi i beskrajni, a mi ništa nijesmo znali o situaciji. Tada smo se vratili do Usovičkog potoka.

Primaklo se već podne i mi smo još u neizvjesnosti. Borba je sve manja. Mi je, u stvari, i ne čujemo izuzev povremeno, i to ne na istom mjestu, već na cijelom prostoru od Krekova pa do Lastve. Umor i san me savladaše i zaspah na koži koja mi je bila tako dragocjena na ovako vlažnoj zemlji.

Kad sam se probudio, dan je bio već na izmaku. Grupa ranjenika, sa kojom sam jutros došao ovdje, još je bila tu, samo se

bila razmilila po šumarcima i gustoj travi ispod šume. Sad je već bilo dosta novih vijesti, ali samo rđavih. Rekoše da je situacija potpuno jasna. Jutros u zoru prebacile su se jedinice 5. crnogorske i dva bataljona 1. dalmatinske brigade preko Sutjeske i izvršile napad na neprijateljske položaje. Ispred sela Krekova, među prvima poginuo je komandant naše 3. divizije Sava Kovačević. Bataljoni su jurišali, ali uspjeha nije bilo. Jer, neprijatelj je čekao maskiran u rovovima i otvarao ubitačnu vatru tek onda kad su naši bili neposredno ispred njega. Gubici su na našoj strani veliki.

Treća proleterska brigada, koja je štitila bolnicu dok se sva prebacila na lijevu stranu Sutjeske, i Mostarski bataljon 10. hercegovačke, produžili su za 5. brigadom i izvršili napad na neprijateljske položaje. I oni su pretpjeli teške gubitke. Računa se da je polovina sastava 3. brigade izbačena iz stroja. Poginuo je komesar brigade Božo Miletić i zamjenik komandanta Momo Stanojlović; iz 4. bataljona komandant bataljona Milovan Peković i zamjenik komandanta Laie Vuksanović. Poginuo je također veliki broj četnih i ostalih rukovodioca i boraca. Nije bolje prošao ni Mostarski bataljon.

Iz 3. proleterske brigade probio se čitav 5. bataljon sa manjim grupama iz 2. i 4. bataljona, dok su se ostali, izgleda, pošto nijesu uspjeli da se probiju naprijed, vraćali i probijali kroz neprijateljske redove, jer, Nijemci su već stigli i na desnu obalu Sutjeske. Ostali su tifusari, bolesnici i ranjenici iz Centralne bolnice i iz bolnice 3. divizije i brigadnih saniteta. O tome sam obavijestio drugove u našem sanitetu. Ono malo sanitetskog materijala podijelismo međusobno. Zapravo, svaki je uzimao ponešto, neko gazu, neko zavoj, neko tabletu, već prema tome kako je kome što trebalo.

Okupismo se u jednu grupu 3. proleterske i krenusmo natrag istim pravcem otkuda smo jutros došli. U toj grupi, pored ostalih, bili su Dragiša Pajević, referent saniteta brigade, Dragica Kladarin, Marinko Dragaš, Dušan Fundić, Zora i Slava Pejinović, Vera i Sava Pavićević i Obrad Đoković. Na livadi pored puta našoh mrtvog Radomana Mrdaka, komandira čete iz našeg 2. bataljona. Parče granate pogodilo ga je u grudi. Pored njega na travi lokva usirene krvi.

Iznad Tjentišta, u šumi sa gornje strane puta, bila je komora 3. divizije. Niko više tu nije bio. Ostale su samo stvari. U jednoj torbici sekicje. Uzeh sve, jer mi bi žao da ih ostavim...

Sutjesku smo prelazili lagano, čvrsto se držeći jedan za drugog, jer je poslije kiše bila nadošla. Ja sam išao na štakama, ostavivši konja, jer se moralo probijati bespućem. Na drugu stranu Sutjeske prešlo je nas 16, uglavnom ranjenici, nekoliko bolničarki i osoblje iz saniteta. Od oružja imamo samo nekoliko pušaka, jer ranjenicima nije bilo dozvoljeno da iz jedinice nose oružje u bolnicu. Sad se sami snalazimo. Uzeh pušku koju nadoh na samaru ubijenog konja...«

Tako je Danilo Jauković doživio 13. srpnja 1943. godine.

A zločine nad ranjenicima, da li je vidio?

O tome je 12. veljače 1947. godine u vijećnici Vojnog suda u Uzun-Mirkovoj ulici govorio:

— Vidio sam njemačke vojnike kad su se spustili prema bolnici dolazeći od Krekova. Čim su došli do ranjenika, počeli su ih ubijati jednog po jednog, nekad iz pištolja, nekad iz mašinki. Ranjenicima su pucali, uglavnom, u glavu. Vidio sam kad su tako pucali u moga druga Dragu Đerkovića koji je bio bez obje noge...

Krećući se pomoću štaka, s nogama u teškim ranama, Danilo Jauković je prošao prašume Peručice i strašno bespuće do Durmitora za trinaest dana. Usput je vidio sve one zločine o kojima je već bilo govora:

— U mome selu, Jezerima, ispod Durmitora, sve je bilo spaljeno!

Kasnije će ponešto od onog o čemu je svjedočio zapisati u članku »Durmitorski kraj u plamenu«. Podaci Danila Jaukovića posebno optužuju Schmidhubera i njegove jedinice: riječ je bila o zločinima u Dobrim Selima, Slatini, Previšu, Pridvorici, Skoku, Pošćenju, Gornjoj Brezni...

— Tako su esesovci u kući Spasoja Radojevića pobili 11 ljudi, a zatim su donijeli slamarice, naložili vatru i kuću zapalili. Čitavo selo Gornje Brezne spaljeno je do temelja... Iz jedne zapaljene kuće u kojoj su se nalazili zatvoreni ljudi pobjegla je ranjena,

smrskane vilice, Krstinja Radojević i stigla u Vojnik kod jednog zbjega. Nekoliko dana ranije strijeljali su joj muža i sina, a ovoga snahu i kćer... Esesovci su na zvjerski način lišili života i mladića Radoja Todorovića. On je već nekoliko godina bio paraliziran, stalno vezan uz postelju. Kad su seljaci počeli da se sklanjaju ispred Nijemaca, nije dozvolio da ga nose. Smjestili su ga nedaleko od kuće, u manjoj šumici, napravili mu bajtu i obezbijedili najnužnije. Ali, Nijemaci nisu ni njega poštjedjeli, već su ga prvo zaklali, a onda zapalili bajtu...

Pred Vojnim vijećem 12. veljače 1947. godine o zločinu na Sutjesci izjašnjavao se i jedan osamnaestogodišnjak koji na Sutjesci nije bio u svibnju i lipnju 1943. godine: Sutjesku je obišao dvije godine kasnije, kad je — reći će — »išao na pomen palim borcima«. To je bio Tomo Kovačević, Gajov sin, iz Nikšića:

— Idući uz Sutjesku, nailazili smo stalno na kosture. Na jednom mjestu našli smo 36 nosila. Tu su bile lobanje, sve mecima probijene. Kostu su bile na nosilima, a platno istrulilo...

Optuženi se nisu mnogo javljali, tek povremeno da bi ustvrdili kako »tuda nije prolazila moja jedinica«. General Kübler je bio posebno sklon za »svađu« sa svjedokom Jaukovićem. Prije svega, iskazao je zaprepaštenje:

— Bilo je nemoguće da se itko izvuče preko sektora moje divizije...

Ipak, Jauković i njegova grupa su se izvukli, i to nije bik jedina grupa koje se spasila.

— Što se tiče pokolja nad Centralnom bolnicom (»Ovdje je bio 3. bataljon 738. puka i baš su se tu danima vodile najžešće borbe«), Kübler »želi da se izjasni«:

— Ništa mi nije javljeno o svemu tome što svjedok izlaže. Nije mi javljeno da je neprijatelj nosio međunarodni znak Crvenog križa, niti da je poslao parlamentarce koji bi javili da prolazi bolnica.

— Pa i da ste vidjeli znak Crvenog križa, što bi to značilo! — kaže predsjednik vijeća, na što Kübler diže ruke:

— Kako ne! U naredenju nigdje ne piše da treba ubiti one koji se predaju.

Nitko ga ne podsjeća da je osobno potpisao 12. svibnja zapovijed u kojoj (točka 2) nalaže: »Strijeljati, poslije saslušanja, onoga tko je otvoreno sudjelovao u borbi protiv njemačke vojske!« Zadovoljan što ga ovoga puta nitko ne podsjeća na optužujuću zapovijed, želio je saznati — kao da o tome nikad ništa nije čuo, onda kad je to bilo — od Jaukovića:

— Da li je u ranjenike pucano iz neposredne blizine ili s razdaljine?

— Iz najneposrednije blizine. Nekad bi njemački vojnici rafalom ubijali po nekoliko teških ranjenika koji su ležali jedan uz drugoga...

— Možda ipak nije bilo vidljivo da su to ranjenici?

Ovoga puta se dr Vuko Gozze Gučetić javio ljutito:

— Zar je, optuženi, bilo potrebno da se nad Dragom Đerkovićem vije barjak s crvenim križem, pa da bi se vidjelo kako je on ranjenik? Zar nije bilo dovoljno vidjeti da je bez obje noge!

Kübler je ostao tvrdokoran. Ne uzbuđuje ga predsjednikova primjedba. Vidio je on, kaže, ranjenika koji su se i ranjeni borili! A što se tiče spomenutog Đerkovića i drugih teških ranjenika:

— Za njih ima samo jedan izlaz: da dignu ruke, da tako dadu do znanja da se predaju. I ja sam to, kao mlad oficir, doživio u prvom svjetskom ratu...

— Ali oni koji su vas zarobili nisu vas ubili — javio se tužilac potpukovnik Ostrić: — Prema vama je postupljeno po propisima međunarodnog prava. Da li je optuženom poznato da one trupe koje zaposjednu teritorij s ranjenicima treba da pokupe ranjenike i da im pruže svaku pomoć i njegu, kao i vlastitim ranjenicima?

— To znam.

— Ali tako nije učinjeno, optuženi Kübler!

Kübleru se više nije raspravljalo.

Osmog dana procesa javna rasprava je počela izvođenjem svjedoka koji su doživjeli bombardiranje Beograda 6. travnja 1941. godine. Šestoro ih je svjedočilo, od toga troje liječnika, koji su 6. travnja ujutro bili na dužnosti u bolnici. Prvi je prozvan liječnik Vladislav Bošković, koji je 1941. imao 29 godina; radio je

u dječjem odjeljenju Državne bolnice. Predsjednik **vijeća traži da** iznosi konkretne podatke:

— Ukratko nam ispričajte vaš doživljaj.

— Ujutro tog fatalnog jutra bio sam dežurni. Tek što sam ušao kroz gornju kapiju, pojavili su se avioni. Pomislio sam: vježba, jer da nije vježba, čula bi se protuavionska artiljerija. Uđem s tim uvjerenjem i u odjeljenje, a onda počne zemlja da se tresе, odjeknuše strašne detonacije... Oko 8 sati jedna ogromna bomba s padobranom pala je na Histološko-fiziološki institut. To je bio ponos Medicinskog fakulteta, taj institut. Pred Institutom bio je vrlo uočljiv znak Crvenog križa... Bio sam među onima koji su po razorenim zgradama i ulicama prikupljali ranjenike. Odasvud su se čula zapomaganja... Toga dana poginuo je i moj brat, pristav Državnog pravobranilaštva, Žarko Bošković. Bombardovanje ga je zateklo kod Vaznesenske crkve. Brata smo otkopali tek 3. maja. Na jugoistočnoj strani groblja pokopali su ga u zajedničku grobnicu. Grobar mi je dozvolio da poslije policijskog sata, rano ujutro, izvadim bratovo tijelo iz zajedničke grobnice i da ga zasebno zakopam... Mi smo u ono vrijeme procjenjivali da je za vrijeme bombardiranja ubijeno između 10 i 15 hiljada ljudi. Zanimalo me to, ali se ništa nije moglo utvrditi. Na groblju su mi u povjerenju objasnili daje najstrože zabranjeno da se o tome vodi evidencija. Zbog toga su žrtve zajednički pokopane.

Svjedok je sudu objasnio da u blizini bolnice nije bilo nijednog vojnog objekta, ništa od onog što je Lohr pred sudom označio kao ciljeve napada. Na to je optuženi Lohr odmah reagirao:

— Svjedoku, očito, nije jasno koliki je raspon pri bacanju bombi: koliko daleko mogu pasti od mjesta gdje su bačene...

O razaranju Histološkog instituta svjedočila je i liječnica dr Julijana Bogičević:

— Isto tako, bomba je bačena i na ginekološko odjeljenje, i na školu za nudilje u Deligradskoj ulici. Poginula je sestra Janjić, a direktorka je ranjena. Dječja klinika je demolirana. Jedna bomba je pala i na Institut za rak.

I dr Bogičević je ustvrdio da u blizini bolničkog centra u Višegradskoj ulici nije bilo nikakvih vojnih objekata. Lohr je intervenirao:

— U blizini su Skupština i Dvor.

Dr Julijana Bogičević je na to rekla da je Dvor u Kralj-Milanovoj ulici, a Skupština u Aleksandrovoj — oko dva kilometra dalje od bolničkog centra.

— A dvorac na Dedinju? — uporan je Lohr.

— I taj dvorac je daleko, na uzvišici je.

— Teško mi je da se izjasnim — uzdiše Lohr: — Nemam plana grada. Osim toga, kad je bilo bombardiranje, bio sam u Beču i nisam znao za pojedinosti... — Međutim, iz njegovog naređenja za napad na Beograd vidi se da su bombarderi 51. zrakoplovnog puka imali zadatak da bombe bace na dio grada gdje je bolnički centar, to jest na Višegradsku ulicu. Pokušao je objasniti da je bolnički centar slučajno pogođen iako je prije sâm tvrdio — da oni objekti koje Nijemci nisu željeli razoriti, nisu bombardirani. Taj primjer je bio najuočljiviji prilikom dijaloga o Bijelom dvoru:

— Kako to da Bijeli dvor nije razoren, on je vojnim ciljevima bliži od bolnice?

— Već sam spomenuo: Göring je naredio da se Bijeli dvor poštedi: pripadao je knezu Pavlu, a knez i Göring su imali bliske prijateljske odnose...

Dr Aco Obradović, četrdesetogodišnjak, ušao je u vijećnicu krajnje usplahiren, gotov da svakog časka plane. Stisnutih pesnica prijetio je optuženima. Činilo se povremeno da će skočiti na sićušnog Lohra, koji se uvukao u se, sve beznačajniji. Dr Vuko Gozze Gučetić je zamolio svjedoka da se smiri:

— Dajte objektivne činjenice!

— Ubili su mi brata — rida, snažno i potresno, tako da je sve u vijećnici utihlo. — Ubili su sedmero iz moje porodice, i još četvoro iz kuće u kojoj smo stanovali, u Nebojšinoj ulici. Kad sam se u maju vratio u Beograd, da vidim što je s mojima, saznao sam da su u zajedničkoj raci na Novom groblju. Tamo nije bilo spiskova po imenima, nego samo po ulicama. Tako je pisalo: iz

Nebojšine ulice — 4. A samo iz jedne kuće izvučeno je 27 mrtvih...

— Mislite da su podaci namjerno skrivani?

— Sigurno — svjedok se postupno smiruje, sad bez suza govori.

— Znači, iz kuće u kojoj ste vi stanovali 11 ih je ubijeno?

— Od stanara 11, a još 16 od onih koji su se tu bili sklonili. Znade, mislilo se da tu četvrt neće tući...

Lohr je na to rekao daje statistiku vodilo predsjedništvo grada Beograda:

— Mi smo od njih dobivali podatke... A što se tiče napada, bilo je to kao i u svim drugim bombardiranjima gradova. Žrtava je moralo biti. Ovdje nije dokazano da je napad na Beograd iznimka u ovom ratu.

Dr Gučetić je pozvao svjedoka Ranka Rankovića prije nego što je Lohr završio svoje objašnjenje. Ranković (46) je rodom iz Požarevca, u Beogradu od 1921. godine. Tiho je govorio, dovoljno jak da suspregne jecaje:

— Ubili su mi majku, ženu i četvoro djece... Sin mi je još na liječenju, invalid.

— Vaša je kuća blizu vojnih objekata?

— Nema vojnih objekata. Ja sam živio na Bajlonovoj pijaci. Najbliži nam je Dunavski most.

Lohr »razumije da svjedok, sudbinom tako teško pogođen, želi zlo« i njemu i svim njemačkim avijatičarima, ali bi »ipak htio« da se činjenice utvrde pred planom grada, a »ne po iskazima ljudi koji su toliko patili.«

Peti je o razaranju Beograda svjedočio Stevan Gregorić (62), koji je prilikom bombardiranja bio zatrpan u Primorskoj 10. Iz njegove kuće je tu ostalo 9 mrtvih. Nema značajnih objekata, rekao je, u blizini njegove kuće; najbliža je Fabrika čarapa.

Lohr se nije izjašnjavao.

Posljednji je o 6. travnju svjedočio Branislav Tanasijević (42). On je govorio o žrtvama: kako ih je skupljao po ruševinama i razorenim ulicama. Lohr se ni ovoga puta nije izjašnjavao, ali je dovoljno glasno, tako da ga čuju i suci i tužilac, rekao Fortneru:

— Tu ništa nedozvoljenoga nema. Uobičajeno bombardiranje! Vidi se da sam nevin.

Bila su još samo dva svjedoka: Čedomir Blagojević (25), sin Stjepanov, iz Kune s Pelješca, svjedočio je o zločinima na Pelješcu u jesen 1943. godine, a Rudolf Poscheck, vojnik puka generala Lontschara, o zločinima toga puka: o odmazdama u Srbiji 1941. godine.